

CSUNDERLIK PÉTER

A Tanácsköztársaság ábrázolása Horthy-kori regényekben

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.2.6>

Tanulmányomban¹ azt vizsgálom meg, hogy az 1919-es magyarországi proletárdiktatúra miképp jelent meg a Horthy-kori regényirodalomban, hogy az 1919 és 1944 között Magyarországon kiadott szépirodalmi művekben miképp artikulálódott a magántulajdont és az osztálykülönbségeket eltörölni akaró, internacionalista Tanácsköztársaság hazánkban addig példátlan történelmi tapasztalata.²

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. – A megjelenés alatt álló írással kapcsolatos bírálatokért köszönetet mondok Apor Péternek, Balázs Eszternek, Bodó Bélának, Gyáni Gábornak, Hajdu Tibornak, Peter Pastornak, Pók Attilának és Vörös Boldizsárnak. A szűkös terjedelmi és időkeret miatt az ajánlott átalakítások és bővítések egy részét – például a regények korabeli fogadtatásának részletes ismertetését – már csak akkor tudom elvégezni, ha jelen tanulmányt könyvfejezeté alakítom *A Magyarországi Tanácsköztársaság diszkurzív emlékezete a Horthy-korszakban (1919–1944)* című készülő monográfiámban.

² A Tanácsköztársaság Horthy-kori szépirodalmi recepcióját vizsgálva kritériumként szabtam meg a művek magyarországi megjelenését, ezért a következőkben nem ismertetem a baloldali emigráns irodalom olyan jelentős alkotásait, mint Illés Béla *Ég a Tisza* című 1929-es, Kiss Lajos *Vörös város* című 1931-es, vagy éppen Sinkó Ervin évtizedekig börtöndben maradt *Optimisták* című, 1930-as években írt regényét. A Magyarországon megjelent művek közül pedig – a műfaji korlátok miatt – kirekesztettem az elemzésből Veres Péter *Számadás* című, 1937-es önéletrajzát, amelynek szerzője maga tagadta, hogy műve regény lenne, illetve Kassák Lajos *Egy ember élete* című regényes visszaemlékezés-sorozatának kommünről szóló, 1936-ban megjelent nyolcadik kötetét (amelyért a szerzőt felfüggesztett börtönbüntetéssel sújtották). Ez csak 1983-ban jelenhetett meg újra, mivel „túl őszinte” képet festett a proletárdiktatúráról. Kassák művének

Miért fontos, hogy egy történész vizsgálat tárgyává tegye a regényirodalmat is? Narratológiai alapvetés, hogy a világerzékelésünk és -értékelésünk alapvetően „szövegek” nyomán, elbeszélések mentén szerveződik (a „nyelvi fordulat”³ utáni tág értelmében használva a szöveg, illetve a nyelv⁴ fogalmát). Abban, hogy miképp látjuk a világ eseményeit, és hogyan interpretáljuk azokat, nagyon fontos szerepe van annak, hogy gyerekkorunktól miféle történeteket hallunk, milyen meséket és regényeket olvasunk, vagy éppen milyen filmeket látunk. Mert az így megismert toposzok segítségével tulajdonítunk értelmet a „valóságnak” – helyesebben így konstruáljuk azt –, például úgy, hogy a körülöttünk élő személyeket irodalmi archetípusoknak feleltetjük meg.⁵ Gondoljunk bele, hogy mi, történészek, adott esetben hány shakespeare-i figurát szoktunk azonosítani a múltban, így vélhetjük felfedezni egy-egy történelmi személyben a hatalomvágyó Lady Macbeth, az intrikus Jago vagy a tépelődő Hamlet alakját, hogy aztán az ismert történetek nyomán (amelyeket a Lamb testvérek *Shakespeare meséinek* köszönhetően már egé-

receptiótörténetéről lásd HAJDU Tibor: Kassák kihagyás nélkül. *Valóság*, 1984/4. 107–111.

³A „nyelvi fordulat” hatásáról a történetírásra, amikortól fogva a történetelmélet középpontjába „a történész műve mint szöveg, mint nyelvi konstrukció lépett”, lásd KISANTAL Tamás: Történettudomány és történetírás. In: KISANTAL Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történetelmélet problémái*. L'Harmattan-Atelier, Budapest, 2003. 20–32.; illetve GYÁNI Gábor: *A történelmi tudás*. Osiris Kiadó, Budapest, 2020. 75–137.

⁴„Minden olyan rendszert meghatározhatunk nyelvként, amely a kommunikációt szolgálja két vagy több egyén között [...] Ebben az értelemben nemcsak az orosz, a franciát, a hindit, nemcsak azokat a mesterségesen létrehozott rendszereket nevezhetjük nyelvnek, melyek a különböző tudományokban bizonyos jelenségszempontok leírására szolgálnak [...] hanem a szokásokat, a rítusokat, a kereskedelmet és a vallásos képzeteket is nyelvnek mondhatjuk.” J. M. LOTMAN: A művészet mint nyelv. In: Uó: *Szöveg – modell – típus*. Vál. és az utószót írta: HOPPÁL Mihály. Gondolat Kiadó, Budapest, 1973. 13–14.

⁵Az irodalmi toposzokról, amelyek közé tartozhatnak sztereotip szereplők (a „rossz tanácsadó”), helyszínek (a „holdvilágos erkély”) és történések (a „poharak felcserélése”) egyaránt: Mieke BAL: *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London, 1999. 137. – A történetírásban is használható narratológiai elemzés módszertanát ismerteti ROMSICS Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2010. 19–28.

szen kis gyerekként magunkba szívhattunk) értelmezzük a cselekedeteiket. De hogy ne csak magas kulturális példát hozzak, említhetném a popkultúrából a szintén „szöveggként” elemezhető *Star Wars*-filmeket is: vajon a világ hány elnyomó rendszerében bíznak abban, hogy a diktátor legbelső környezetében végül csak akad egy, az utolsó pillanatban mégis az uralkodója ellen forduló Darth Vader? Hiszen ahogy a narratív pszichológiai kutatások történészek számára hasznosítható tanulságait összegző Romsics Gergely írta: „A narrativum [...] olyan eszköz, *resource*, amelyhez a tudat világ- és önértelmező vállalkozása során természetesen módon fordul.”⁶

Amellett, hogy „jelentős nemzeti élmények irodalmi utóképet vizsgálni – izgalmas és tanulságos feladat”,⁷ a fenti, ma már egyre szélesebb körben elfogadott posztmodern elméleti fejtegetések⁸ magyarázzák, hogy a szépirodalmi művek sok esetben jobban meghatározzák egy adott történelmi eseményről bennünk élő képet, mint a történettudományi munkák. Ahogy az újabb munkájában a második világháború utáni, a közelműltről beszélő vagy mellébeszélő magyar holokausztirodalom termékeit az emlékezet és a felejtés helyeiként elemző⁹ Kisantal Tamás kifejtette: „egy korszak történetiség-felfogásának alkalmasint akár látványosabb példái lehetnek irodalmi alkotások, mint maguk a történetírói szövegek. Látványosabbak, amennyiben az irodalmi mű formailag újítóbb, »merészebb« lehet, és hatástörténetileg szélesebb területeket érinthet, mint az elsősorban szakmai kri-

⁶ ROMSICS Gergely: Idegen kertből rózsát lopni? Történészként a narratív pszichológiáról. *Korall*, 2005/21–22. 309. – Az ismertetett tanulmánykötet: LÁSZLÓ János–THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2001.

⁷ PÁNDI Pál: A felszabadulás ábrázolása regényeinkben. (Vázlat.) In: Uó: *Viták és kritikák*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1954. 157.

⁸ Vö. GYÁNI Gábor: Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban. In: Uó: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 11–30.

⁹ Lásd KISANTAL Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2020. – A szerző a mű célját röviden összefoglalja: Uo. 51.

tériumoknak megfelelni akaró, s saját diszciplináján belül talán »apróbb lépésekben mozgó« történetírás”.¹⁰

Nem véletlen, hogy a proletárdiktatúra 1945 és 1989 közötti recepcióját feldolgozó Apor Péter is külön figyelmet szentelt a szépirodalmi művek kommuniképének – a „narratív igazság” történetelméleti problémája felől közelítve a regényekhez –, és okkal.¹¹ Vajon ha száz érettségizőt megkérdeznénk, hogy Kun Béla miként távozott az országból, hányan mondanák, hogy repülőgépen menekült el (és nem vonaton, mint ahogy az valójában megtörtént)? Hiszen Kosztolányi ezzel a jelenettel kezdi az *Édes Anna* című, a középiskolai tananyagban szereplő regényét.

A feje tetejére állított társadalom: a proletárdiktatúra mint „karnevál”

Elvetve a kronologikus ismertetést, népszerűsége és jelentősége miatt én is az eredetileg a *Nyugat* folyóiratban folytatásokban megjelenő, 1926-os *Édes Annát*¹² elemzem először a Horthy-korszakban megjelent, közvetlen vagy indirektnen, nyíltan vagy leplezetten az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaságról referáló regények bemutatásakor. A szépirodalmi művekhez alapvetően azon kérdések mentén közelítettem, hogy milyen okokkal magyarázzák a Tanácsköztársaság létrejöttét, miként próbálják értelmezhetővé tenni a proletárdiktatúra tapasztalatát? Miközben racionalizáló válaszokat kívántam adni, nem feledkeztem meg arról, hogy az alkotói tevékenység legalább annyira tudattalan, mint amennyire tudatos. Éppen emiatt konzekvensen érvényesítettem Umberto Eco „empirikus szerző – minta-

¹⁰ KISANTAL Tamás: *Túlélő történetek. Ábrázolásmód és történetiség a holokauszt művészetében*. Kijárat Kiadó, Pécs, 2009. 34.

¹¹ APOR Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete, 1945–1989*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2014. 158–188.

¹² Az általam használt újabb kiadás: KOSZTOLÁNYI Dezső: *Pacsirta – Édes Anna*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005.

szervő” megkülönböztetését.¹³ A céloom ugyanis az volt, hogy a következőkben ismertetett, Tanácsköztársaságról szóló regények mintaolvasója legyenek: „Az empirikus olvasók csak akkor válnak minősített mintaolvasókká, ha felfedezték a mintaszervőt, és megértették (vagy legalább kezdik megérteni), mit akar tőlük.”¹⁴ Ezen második szintű olvasás során persze előfordulhat, hogy „a mintaolvasó megtalálja és a mintaszervőnek tulajdonítja azt, amire az empirikus szervő csupán a vakszerencséinek köszönhetően hibázott rá”.¹⁵ Mindeközben persze fennáll a veszélye a „túlinterpretálásnak” is.¹⁶

Miről (vagy éppen mikről) szól az *Édes Anna*? Ahogy Veres András megállapítja: „Kosztolányi Dezső valamennyi szépprózai műve közül [...] az *Édes Anna* kapta a legtöbb értelmezést.”¹⁷ Egy tetszetős és igen népszerű olvasat szerint az *Édes Anna* egy pszichoanalitikus történet,¹⁸ amelyben Kosztolányi a háztartási alkalmazott cseléd alakjában pillantja meg a tudatalattit, az „Id”-et, amely velünk együtt él, de valójában nem tudunk róla, nem ismerjük egészen (hiszen lényegében Édes Annához se kerülünk közel a regényben), és ez az elfojtott ösztönlény aztán a traumatikus élmények hatására kitör lélekbörtönéből, és lemészárolja Vizedeket.¹⁹ Interpretációmban azonban az *Édes Annát*

¹³ Umberto Eco: *Hat séta a fikció erdejében*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995. 41–69.

¹⁴ Uo. 41–42.

¹⁵ Uo. 65.

¹⁶ Melynek komikusságát szellemesen illusztrálja a következő paródia: Umberto Eco: *Az interpretáció határai és a végbélkép*. In: Uo.: *Gyufalevelek*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007. 244–247.

¹⁷ Lásd Veres András: *A regény befogadástörténete*. In: Kosztolányi Dezső: *Édes Anna*. (Kosztolányi Dezső Összes Művei.) Sorozatszerkesztő: Szegedymaszák Mihály–Veres András. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2010. 708.

¹⁸ Lásd Lengyel András *Miért gyilkolt Édes Anna?* című, 1998-ban megjelent tanulmányának összefoglalását: Uo. 896–897.

¹⁹ Kosztolányi Dezsőné visszaemlékezése szerint ő adta az ötletet a férjének, hogy egy cselédgyilkosságról írjon, ami megihlette Kosztolányit: Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső*. ASPY Stúdió Kiadó, Budapest, 2004. 277–279. – A pszichoanalitikus megközelítéshez lásd Freud tanainak rövid összefoglalását: Sigmund Freud: *Pszichoanalízis. Öt előadás 1909-ben a worcesteri Clark Universityn*. A jegyzeteket összeállította: Simó Sándor. Kossuth Kiadó, Budapest, 1992.

olvashatjuk a proletárdiktatúráról és a vörösterrorról szóló allegorikus történetként is. A korban is akadtak, akik így értelmezték: Reinitz Béla például azt írta Hatvany Lajosnak, hogy az *Édes Anna* miatt megbocsátja Kosztolányinak „minden gazságát”.²⁰ Kosztolányinak ugyanis erősen negatív volt a megítélése a baloldali értelmiségiek között az 1919 utáni ellenforradalmi szerepvállalása miatt az *Új Nemzedék* „Pardon” rovatának szerzőjeként.²¹ Hogy desztilláljam a lényegét, a bécsi baloldali emigránsok úgy gondolták, hogy a *Vérző Magyarország* című 1920-as irredenta kiadvány szerkesztését is elvállaló Kosztolányi „a világ legkorruptabb irodalmában, a magyarban is a legmegvásárolhatóbb hitványok egyike”.²² Hajlékonyságának bírálata nem nélkülözött minden alapot: Lukács György visszaemlékezése szerint a Tanácsköztársaság idején Kosztolányi felajánlotta, hogy lefordítja *A tőkét*,²³ a Horthy-korszakban azonban már Mussolini életrajzának fordítására vállalkozott.²⁴ A kommunisták pedig különösen haragudtak rá azért, mert egy nevét nem vállaló szemtanú beszámolója szerint Kosztolányi – Karinthy Friggyessel együtt – az első sorból nézte Korvin Ottó felakasztását.²⁵

²⁰ HATVANY Lajosné (szerk.): *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1967. 404.

²¹ Lásd ARANY Zsuzsanna (szerk.): *Pardon... Az Új Nemzedék rovata Kosztolányi Dezső szerkesztésében, 1919–1921*. Osiris Kiadó, Budapest, 2019.

²² A bécsi *Proletár* „Vérző Magyarország” című, 1920. augusztus 21-i cikkét idézi KISS Ferenc: Kosztolányi és a Pardon-rovat. (Jelenlét és függetlenség konfliktusai – anno 1919). *Valóság*, 1977/6. 30. – A gyilkos tollú Gábor Andor pedig „kimoshatatlannak” tartotta a „zsidótlan zsbívásáron” magát eladó Kosztolányit, aki a székek között nem a pad alá, hanem a „köpöládába” esett: GÁBOR Andor: Kosztolányi Dezső. 2. Mi van a kupában? In: *Halottak arcai*. Wien, Szerzői kiadás, [1922]. 48–50.

²³ A történetet elmeséli LUKÁCS György: *Megélt gondolkodás. Életrajz mag-nószalagon*. Az interjút készítette EÖRSI István és VEZÉR Erzsébet. Szerk. EÖRSI István. Magvető Kiadó, Budapest, 1989. 163.

²⁴ Margherita SARFATTI: *Mussolini élete*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1927. – De tegyük hozzá, hogy Kosztolányi (például Pásztor Árpáddal ellentétben) sose tartotta magát a proletárdiktatúra hívének, és meggyőződéses pacifistaként – Babbitshoz Mihályhoz hasonlóan – a Vörös Hadsereg északi hadjáratát is ellenezte.

²⁵ Korvin Ottó kálváriája. Egy szemtanú elbeszélése. *Proletár*, 1921. július 14. 14. – Korvin Ottó 1919. december 28-i kivégzése a „rettenet színházaként” annyi érdeklődőt vonzott, hogy jegyet kellett váltani rá: HATOS Pál: *Rosszfiúk világför-*

A Tanácsköztársaság emlékezte szempontjából vizsgálva az *Édes Anna* mintaszerzője azon álhíreket figurázza ki, amelyek az 1918–1919-es felgyorsult idejű,²⁶ igencsak kaotikus forradalmi időszak jellegzetes termékei voltak, és a zaklatott történelmi periódusban a spanyolnáthánál is jobban terjedhettek.²⁷ Ezért is kezdődik a regény a „Kun Béla elrepül” című kis bevezető fejezettel, amely egy Tanácsköztársaság alatti ismert áhírrre utal,²⁸ és a Kun Béla állítólagos – negatív – testi és lelki tulajdonsága-

radalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története. Jaffa Kiadó, Budapest, 2021. 470.

²⁶ A forradalmi és ellenforradalmi időszakban felgyorsult időt Kosztolányi egyre rövidebb mondatokat-tagmondatokat használva érzékelteti a felpörgő események leírásakor, és ezzel a sebességváltással az olvasót nagyobb tempó felvételére készíti, például a következő szövegrészben: „Vizy Kornél háza átvéve e történelmi napok idegességét úgy zengett, mint a köpű. Most Druma, a daliás természetű ügyvéd rohant föl, s aktatáskájával hadonászva újságolta, hogy elkergették a szociáldemokrata kormányt, polgári kormány vette át az uralmat. Most Drumáné sikoltozva hozta be az utcáról karon ülő kisfiát, mert ott valami verekedés támadt. Most Etel adta hírül, hogy egy kommunistát megint istenigazában helybenhagytak. Most Moviszter doktor rendeléséről távozó szív- és tüdőbetegek politizáltak Vizyék ajtaja előtt. Most Stefi szónokolt, a Drumáék ellenforradalmi cselédje, aki mosogatás után népgyűlésekre járt, s hazajövet lázas arccal mesélte el, mit hallott, és a második emeleti folyosó karfájára hajolva kiabált, hogy minden szocit föl kellene kötni.” Lásd KOSZTOLÁNYI Dezső: *Pacsirta – Édes Anna*. I. m. 207–208. – A feszültségfokozás célját, a drámai hatás elérését szolgáló írói eszköz, a „gyorsítás” vizsgálatához lásd Umberto Eco elemzését, aki Gerard de Nerval *Sylvie* című regényének igeidőváltásaiban és mondatszerkezeteiben mutatta ki a „gyorsítás” (és a „lassítás”) irodalmi technikáját. Lásd Umberto Eco: *Hat séta a fikció erdejében*. I. m. 62–63.

²⁷ Lásd Ritoók Emma megjegyzését az *Évek és emberek* című visszaemlékezésében: „Csak arról beszélek, amit láttam és hallottam, és ha néha úgy tűnik fel, mintha pletyka is volna közékeverve, azt hiszem a pletyka is nagyon jellemző a korra nézve.” Idézi HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2018. – Az álhírek 1918–1919-es elszaporodásának problémájához és a terjedésük szociálpszichológiai magyarázatához – prezentista megközelítéssel – napjaink „fakenews”-diskurzusa felől érdemes közelíteni. Lásd KREKÓ Péter: *Tömegparanoia. Az összeküvés-elméletek és álhírek szociálpszichológiája*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 2018.

²⁸ Vörös Boldizsár írt tanulmányt arról, hogy már a proletárdiktatúra idején milyen álhírek terjedtek a népbiztosok menekülésével kapcsolatban: VÖRÖS Boldizsár: „Szamuelli repülőgépen Oroszországba szökött” – Álhírek Budapesten a Magyarországi Tanácsköztársaság idején. *Budapesti Negyed*, 2005/1–2. 69–92.

ival (sápadtság, elhanyagoltság, csúfondárosság, kapzsiság és gyávaság) kapcsolatos legerterjedtebb ellenforradalmi toposzok sűrűsödnek össze benne.²⁹

A regényben szüntelenül, újra és újra álhírekkel találkozunk, amelyek keverednek is egymással: Édes Annából előbb egy „legenda” válik, aki a „tökéletes cselédként” lesz a pletykáló úrhölgyek kedvelt társalgási témája, de a róla szóló diskurzus idővel negatívba fordul át. A Vízgyilkosság után már azt terjesztik Édes Annáról – összekeverve őt egy másik cselédlánnyal, a történet korábbi szakaszában egy megszálló katonával viszonyt kezdő és ezért kémkedéssel vádolt, kiközösített Katicával³⁰ –, hogy szeretője lett egy román katonának. Mi több, kommunista propagandakiadványokat olvasott, szóval igen sötét perszónának állítják be a nem is olyan régen egekbe emelt Édes Annát (hiszen nevééről egyenesen az Úr jótéteményeként küldött mennyei eledelre, a „mannára” asszociáltak korábban). Gyakorlatilag – az Erving Goffman által *stripping process*nek nevezett folyamat verbális megfelelőjeként³¹ – már az elítélése előtt kiújíják a társadalomból:

– Nem értem – sopánkodott Movisztárné –, nem értem, akármit csinálok, nem megy a fejembe. Egy ilyen lány, egy ilyen becsületes lány...

– Nekem már régóta nem tetszett – szólt Drumáné. – A szemében volt valami gonosz. Alattomos pófája volt.

– De majdnem egy évet szolgált már náluk. És ismertük mindnyájan. Olyan megbízhatónak látszott.

²⁹ Lásd CSUNDERLIK Péter: Az ördögtől a handléig. Kun Béla ábrázolásai a Horthy-kori Tanácsköztársaság-ellenes irodalomban. *Múlt és Jövő*, 2022/1. 43–48.

³⁰ Lásd: „Ezen mindenki fölháborodott. Etel többé nem állt szóba Katicával, ezzel a hazaárulóval, Stefi pedig azt híresztelte, hogy Katica román kém. Vízyné csapkodta a kezét, hogy micsoda botrány, micsoda szégyen a házára, de intézkedni nem mert. Félt a megszálló sereg bosszújától.” (Lásd KOSZTOLÁNYI Dezső: *Pacsirta – Édes Anna*. I. m. 219.)

³¹ Erving GOFFMAN: On the Characteristics of Total Institutions. In: *Uő: Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Doubleday&Company, Inc., Garden City, New York, 1961. 1–124. <https://doi.org/10.4324/9781351327763-1>

– Te – mondta Drumáné a homlokára csapva –, most jut eszembe. Nekem volt egy kisollóm. Tudod, olyan kicsit görbe körömmöllő. Nagyon szerettem. Ez a kisolló karácsony után eltűnt. Hetekig kerestük a Stefivel, még szoltam is neked, hogy sehol se találjuk. Fogalmunk se volt, hogy ki lopta el. Végre itt senki se jár. A Stefi nem lop és a te Eteled se. Hát kérlek: ez vitte el.

– Azt gondolod?

– Azt, édesem. Meg vagyok győződve. Aki gyilkol, attól minden kitelik. Nem azért mondom. Hiszen ismersz bennünket. Nálunk az ilyesmi – hála Istennek – nem játszik szerepet. De a fejem teszem rá: ez vitte el.

– Érthetetlen – dűnnyögte Moviszterné. – Az ember félni kezd, nem tudja, kikkel él együtt. Szörnyűség.

Komor, ideges hangulat borult a szobára. Drumáné az ölébe vette kisfiát, megcsókolta, borzongva tekintett körül a fényes, polgári kényelemmel berendezett ebédlőben. Az ura fölkel. Ő a délutáni élményétől, a rettenetes képtől, melyet tulajdon szemével látott, még mindig nem tudott szabadulni, s így szónokolt:

– Megmérgezték az egészséges magyar nép lelkét. Azok a bitangok, azok a zsványok. Azelőtt ez elképzelhetetlen lett volna. Egy ilyen iszonyúság. De a sok kommunista propagandának, az agitátor-iskoláknak itt az eredménye. Ez a bolsevizmus utolsó kilengése.

– Meg a háborúé – tette hozzá Moviszter.³²

Az *Édes Annában* Kosztolányi – aki még saját magát is az álhírek áldozataként szerepelteti a regény „Párbeszéd egy zöldkerítéses ház előtt” című zárófejezetében³³ – kísérletet tett a proletárdiktatúra értelmezésére, és különösen a vörösteror okainak megértésére, amennyiben Vízycék meggyilkolását a vörösteror

³² KOSZTOLÁNYI Dezső: *Pacsirta – Édes Anna*. I. m. 370–371.

³³ A záró párbeszédben olyan szereplők szájából hangzik el, hogy Kosztolányi „nagy keresztény”, „nagy kommunista”, „fehérterrorista”, „nagy vörös”, akik még a költő *A szegény kisgyermek panasza* című 1910-es kötetét sem ismerik. Igazából fogalmuk sincs, hogy ki is valójában a „hírlapíróknak” nevezett költő, akit – ahogy megemlítik – 1919-ben Pogány József társaságában is lefotóztak a Vérmezőn, miközben „nézte”. Hogy mit „nézett”, az elhallgatás retorikai eszközének köszönhetően nem derül ki, de a kontextusból csak valami borzalomra gondolhatunk. Pedig az ominózus, lefotografált vérmezői esemény egy Martinovics-ünnepség volt, amelyen Kosztolányi Karinthy Friggyessel együtt vett részt. Lásd LEVENDEL Júlia: *Igy élt Kosztolányi Dezső*. Móra Könyvkiadó, Budapest, 1985. 122.

allegóriájának tekintjük. Ebből a nézőpontból több kulcsjelene-tét is kiemelhetjük a regénynek, úgymint „a piskótáról, az irga-lomról és az egyenlőségről” szóló vitát a Vízny házaspár lakásán, de legfőképp Moviszter doktor védőbeszédét Édes Anna peré-ben, amellyel a doktor a cseléd védelmére kel. Felidézi, hogy a gazdái mennyire kizsákmányolták és megalázták Édes Annát, miközben egy megelőző dialógusban a világháború társadalmat brutalizáló hatására³⁴ is utalt már. Moviszter doktor a munka-adói, a „gazdái” embertelen bánásmódjával próbálja racionalizálni, vagyis érthetővé és befogadhatóvá tenni a cselédlányból kitörő, látszólag irracionális, előzmény nélkülinek – már-már *action gratuite*-nek³⁵ – tűnő gyilkos dühöt:

– Az az érzésem – ismételte makacsul –, az az érzésem, hogy nem bántak velem emberien. Nem úgy bántak velem, mint egy emberrel, hanem mint egy géppel. Gépet csináltak belőlem – és itt kitört, majdnem kiabált. – Embertelenül bántak velem. Cudarul bántak velem.³⁶

Ezzel Kosztolányi a proletárdiktatúra idején a polgárság ellen elkövetett atrocitások megértetésére tett próbát (és hangsúlyoznám, hogy a „megértés” nem egyenlő a felmentéssel), ha

³⁴ George L. Mosse „brutalizáláció”-tézisének ismertetését lásd Stéphane AUDOIN-ROUZEAU–Annette BECKER: *1914–1918, az újraírt háború. L'Harmattan-Atelier, Budapest, 2006. 35–39.* – Mosse tézisét újabban már kritikával illetik. A Robert Gerwarth és társaihoz köthető bírálókat lényegét összefoglalja RÉVÉSZ Tamás: *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben.* MTA BTK TTI, Budapest, 2019. 15.

³⁵ Az *action gratuite* korban divatos fogalma André Gide *A Vatikán pincéi* című 1914-es regényének váratlan gyilkossági jelenete nyomán híresült el. Főhőse, „az ifjú egyszer utazása közben csupa szórakozásból kirüg a vasúti kocsi-ból egy ártatlan monsieur-t. Miért teszi? Ok nélkül. Ugyanazért, amiért egy másik ember esetleg leüti egy virág fejét a botjával. Még csak szadizmus sincs benne. Vannak dolgok, amelyekkel szemben tehetetlen minden racionális magyarázat. Action gratuite, ingyen cselekedet, nem esik a »cui prodest« alá. Hogy ilyenek vannak, eddig csak Dosztojevskij tudta, ő is csak a géniusz ösztönével; Gide tudatosítja az action gratuite-ek világát.” (SZERB Antal: *A világirodalom története.* Magvető Kiadó, Budapest, [2000]. 713–714.)

³⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Pacsirta – Édes Anna.* I. m. 391. – A cselédek élet- és munkakörülményeiről: GYÁNI Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség.* Magvető Kiadó, Budapest, 1983.

elfogadjuk, hogy a „humanitárius narratíva”³⁷ nyelvén megszólaló Moviszter doktor Kosztolányi nevében beszél.³⁸ Márpedig ez azért plauzibilis, mert – amennyiben a strukturalista Borisz Uszpenskij formalista elemzési szempontjait követve tekintünk a szövegre³⁹ – a védőbeszéd elhangzása a regény egyetlen jelene, amely során a narrátor felemelkedik a nézőpontok sokféleségén, kiszól a történetből, biztatva a vádlott védelmében megszólaló doktort, egyben azonosítva magát az Édes Annával empatikus szereplő világlátásával,⁴⁰ ahogy azt az emlékezetes nézőpontváltás bemutatja:

Hát hol vagy, öreg doktor, te haldokló, a gyógyíthatatlan betegséggel, a nyolcszázalékos cukorral? Meghaltál azóta, vagy magaddal tehetetlenül fekszel, senyvedve attól az álomkórtól, mely megelőzi az ilyen betegek halálát? Elvesztél te is, és már senki sincs ezen a földön? Ha még élsz, ha csak egy szikrányi lélek lobog benned, akkor teneked most itt a helyed, akkor el kellett jönnöd. El is jött. [...] Teljesítsd kötelességed.⁴¹

³⁷ Az erős érzelmi hatásra törekvő „humanitárius narratíváról” lásd Thomas W. LAQUEUR: Bodies, Details, and the Humanitarian Narrative. In: Lynn HUNT (ed.): *The New Cultural History*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1989. 176–204.

<https://doi.org/10.1525/california/9780520064287.003.0008>

³⁸ Kosztolányinak az egyes emberek mint pótolhatatlan „egyedüli példányok” értékével kapcsolatos humanista megnyilatkozásai és Moviszter doktor regénybeli állásfoglalásai között Király István is azonos ideológiai alapállást tetelezett: KIRÁLY István: A tragikus modernség művésze: Kosztolányi, a regényíró. In: Uő: *Kosztolányi. Vita és vallomás. (Tanulmányok)*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986. 134.

³⁹ Lásd a „nézőpontot” az elemzési módszere kulcskategóriájává tevő Uszpenskij munkáját: Borisz USZPENSKIJ: *A kompozíció poétikája. (A művészi szöveg szerkezete és a kompozíciós formák tipológiája)*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984.

⁴⁰ Vö. „A regények saját eszközeikkel vehetnek, vesznek részt a társadalmi és morális értékekért folyó kortárs ideológiai vitákban, állhatnak az érvelés, a meggyőzés szolgálatába. [...] A szereplők képviselte világlátások nivellálását és értékelését például azonnal és közvetlenül magára vállalhatja egy külső, a történetben alakot nem öltő, így az olvasó számára objektívnek tűnő elbeszélő, aki kommentárjaiban eligazítja az olvasót a szereplőkhöz kötött eszmék rangsorát illetően.” (Z. VARGA Zoltán: Nézőpont és ideológia – A vészorkorszak ábrázolása Tersánszky Józsi Jenő két regényében. In: Uő: *Önéletírás és fikció között: történelmi történetek. 20. századi történelmi és társadalmi traumák reprezentációi*. L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2019. 45.)

⁴¹ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Pacsirta – Édes Anna*. I. m. 388–389.

Az empatikus regény megírásával Kosztolányi is engedelmeskedett lelkiismerete parancsának.⁴² Az *Édes Anna* a legjobb regény, amely a Horthy-korszakban született a kommünről, amennyiben – megítélésem szerint – a legmagasabb esztétikai nivón beszél ki a proletárdiktatúra terrorjának traumáját, amelyet az úri középosztály – Hayden White-tal szólva – „túlcelekményesített”.⁴³ Természetesen lehetséges, hogy „túlinterpretálok” Kosztolányi művét, de bízom benne, hogy a felvetésem – esetleges – tévedésében is termékeny.⁴⁴

A Tanácsköztársaság értelmezésének két fő sémája létezett a Horthy-korszakban.⁴⁵ Az egyik interpretáció szerint a proletárdiktatúra egy „tatárjárás” volt, a magyar történelem mélypontja, és az ezen a sémán alapuló, az orientalista sztereotípiákban⁴⁶ tobzódó ábrázolások csak a súlyos fenyegetésként azonosított kommunisták pusztításait emelték ki: tehát hogy a magyarokra támadó keleti „idegenek” minden értékeset lerombolnak magyarországi uralmuk alatt. (Tormay Cécile *Bujdosó könyve* is ezen a sémán alapul.) A tatárjáráshoz hasonlításnak akkor már je-

⁴² Hermann István 1983-ban egyenesen *A lelkiismeretfurdalás regénye* címmel irt az *Édes Annáról*. Lásd VERES András: A regény befogadástörténete. I. m. 870–871.

⁴³ Lásd: „A pszichoanalízis elméletével összhangban azt mondhatnánk, hogy a beteg túlcelekményesítette ezeket az eseményeket; olyan intenzív – valódi vagy pusztán elképzelt – jelentéssel ruházta fel őket, hogy azok még jóval azután is alakítják világlátását és reakcióit, miután már régen el kellett volna süllyedniük a múltban.” (Hayden WHITE: A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. In: Uó: *A történelem terhe*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 79.) – Értelmezésemben a Tanácsköztársaság 133 napja – Jeffrey C. Alexander fogalmával élve – kollektív „kulturális trauma” volt, amely mindenekelőtt a keresztény-nemzeti „úri középosztályban” hagyott kitörölhetetlen nyomot, és antikommunista irányba formálta identitását. A fogalmát a holokauszttal kapcsolatban bevezető Alexander elméletét összefoglalja: GYÁNI Gábor: Kulturális trauma: adott vagy teremtett? In: Uó: *A történelem mint emlék(mű)*. Kalligram Kiadó, Budapest, 2016. 87–88., 93–96.

⁴⁴ Ahogy a proletárdiktatúra Írói Választmányában szerepet vállaló Déry Tibor írta idősebb korában: „Egy nagy tévedés termékenyebb az olcsó revíziónál.” Lásd DÉRY Tibor: Olvasónaplómból. *Nagyvilág*, 1963/1. 1705.

⁴⁵ Lásd CSUNDERLIK Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2019.

⁴⁶ Vö. Edward W. SAID: *Orientalizmus*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000.

lentős múltja volt a magyar közéletben: a századelőre kialakuló hazai újkonzervatív mozgalom főleg a Katolikus Néppárthoz köthető szerzői az 1896-os választások idején és után kiadott antiliberális röpirataikban az elnyomónak és korruptnak tartott Szabadelvű Párt politikusait és jelöltjeit, az „idegen” liberalizmus magyarországi képviselőit azonosították a magyar nép javait pusztító „tatárokként”.⁴⁷ És mire az antiliberális szinergisztikus viszonyba került a századfordulón az antiszemizmussal, már rendelkezésre állt a klisé. Vagyis az 1919 utáni Tanácsköztársaság-ellenes irodalom szerzőinek csak egy lépést kellett megtenniük, hogy az „idegen” liberálisok „pusztításait” érzékeltető, antiszemita melléközöngékkel feltöltődött, akkor már több mint két évtizede kimunkált „tatárjárás”-párhuzamot a proletárdiktatúrára alkalmazzák.

Azonban a kommünnek létezett az ellenforradalmi irodalomban egy „vörös farsangként” történő bemutatása is, amelyet Mihail Bahtyin karneváleméletével értelmezhetünk.⁴⁸ A „farsang” (egyres elbeszélésekben „pütkösi királyság”) metafora szerint a polgárság a karneváli időszakhoz hasonló átmeneti ellenvilággént azonosította a kommünt, amikor is egy rövid időre helyet cserélhettek a társadalmi osztályok képviselői, megfordulhattak a hatalmi viszonyok – jobbágyból is választhattak karneváli királyt, miképp pár hónapra Kun Bélából is Magyarország ura lehetett –, de aztán a farsangi időszak végével kiméletlenül visszaállt az eredeti, „igazi” állapot.⁴⁹ Ahogy a proletárdiktatúrát

⁴⁷ TRENCSENYI Balázs: „Jön a tatár!” A nemzeti antiliberálisok kihívása Kelet-Közép-Európában. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Liberalizmus és nemzet-tudat. Dialógus Szabó Miklós gondolataival*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008. 241–269. – Az említett röpirat: *Jön a tatár! vagyis közelednek a követválasztások. Milleneumi ajándékul a haza józan polgárainak nyújtja egy néppárti*. Szent Gellért Könyvnyomda, Budapest, 1896.

⁴⁸ Lásd Mihail M. BAHTYIN: A népi nevetéskultúra és a groteszk. In: Uő: *A szó esztétikája (Válogatott tanulmányok)*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976. 303–352.; illetve Mihail BAHTYIN: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982.

⁴⁹ Lásd Pásztor-regény narrátorának megjegyzését: „Senki egy pillanatig se hitte, hogy a kommunista uralom megmaradhat. Még maguk a kommunisták sem. És ez volt a legnagyobb erkölcstelenség!” PÁSZTOR Árpád: *Kelemenék. Kis regény 1919-ből*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1920. 40.

szintén egy karneváli időszakhoz hasonlító Tatár Szilárd is megfogalmazta a Kosztolányi-regényben az „egyenlőség” eszméjének 20. századi realizálásának lehetőségéről folytatott, már említett vitában:

[A rómaiak] is játszottak ilyenféle komédiákat. De – és itt megállt – évente csak egyetleneszer. Nem tudom, melyik ünnepükön, a patriciusok rabszolgáknak öltöztek, a rabszolgákat lefektették asztalaikhoz, és ők maguk hordták föl nekik a mézesbort meg a sült kappant. Azt mondták, az aranykor emlékére, mikor az emberek mind egyenlők voltak. De mikor volt ez? Mitológia.⁵⁰

A „karnevál” stratégiai metaforájára – tulajdonképpen Jurij Lotman-i értelemben vett szimbólumára⁵¹ – építő kommünábrázolások jellegzetessége, hogy bővelkednek komikus elemekben. A „vörös farsang”-sémán alapuló elbeszélésekben ezeket az ismert vígjátékzsáner, a „koldusból királyfi” dramaturgiája biztosítja. Például a polgárlakásokba beköltöztetett proletárok csetlenek-botlanak, nem ismerik és ezért viccesen használják a különböző eszközöket (napjaink vígjátékaiban is sokszor előfordul a komikum forrásaként, hogy a „proli” szereplő nem tudja, mire való az „úri” fürdőszoba bidéje), nem tudják működtetni a különböző szerkezeteket, és így tovább. A Horthy-korszakbeli Tanácsköztársaság-ellenes irodalomban jellemző példáit találjuk az efféle komikus epizódoknak, mint amilyenek a népbiztosok lakmározásainak bemutatása, amely szövegrészekben az jelentette a humorforrást a polgári középosztály képviselőinek, hogy a velük kapcsolatos jobboldali sztereotípiá szerint a kormányra került népbiztosok nem tudtak késsel-villával enni, gusztustala-

⁵⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Pacsirta – Édes Anna*. I. m. 262.

⁵¹ Ahogy Szitár Katalin írta: „A szimbólum Lotman szerint a történet- és szövegalkotás kiindulópontja, olyan szó, amely már önmagában potenciális történet.” (SZITÁR Katalin [szerk.]: *Kultúra és intellektus. Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2002. 9.) – Egy adott szimbólumban azonban többféle történet kifejlésének lehetősége is benne rejlik, amint azt Lotman Puskin drámáit elemezve bemutatta, amelyekben a „lakomából” négyféle történet is kibomlik. Lotman Puskin-könyve: Jurij LOTMAN: *Puskin*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987.

nul habzsoltak, például a tartármártást ezüstkanccsókból szűr-csölték.⁵²

A Forradalmi Kormányzótanács tagjainak „bunkóságán” egyszerre kacaghatott és botránkozhatott meg egy krisztinavárosi tisztviselő. De akár egy olyan gomb-, kézmű- és nürnbergi árukereskedő is, mint a „budapesti átlagembert” reprezentálni hivatott Kelemen Péter, Pásztor Árpád *Kelemenék* című, 1919 őszén megjelent kisregényének hőse.⁵³ A proletárdiktatúra „farsang”-típusú értelmezéseibe sorolható mű, amely a kedélyesen „prolidityinek” nevezett proletárdiktatúrát „négy és fél hónapos rettenetes tragikomédiaként”⁵⁴ mutatja be, abból a szempontból különösen érdekes, hogy Pásztor Árpád volt az első magyar költő, aki verset írt Leninről, még 1917-ben, egyenesen *Új Krisztus* címmel.⁵⁵ De aztán a Tanácsköztársaság bukásával gyorsan átpozicionálta magát. Az eufemisztikusan hiperkorrekciónak nevezhető köpönyegforgatás után elsőként jelentkezett egy kommunellenes regénnyel, amelynek hőse értetlen hebegéssel, majd dühkitöréssel fogadja, hogy 1919. március 22-én köztulajdonba veszik a boltját:

Az alkalmazottak mind nevettek, még a levelezőkisasszony is lebiggyesztette az ajkát.

– Vége van a kizsákmányolásnak, az elnyomásnak! vágta a gazda szemébe a vörös. A munkásság vasökle lecsapott és a kapitalista termelőrend megszűnt. Minden a mienk!

– Minden a mienk! zúgta a kórus.

– De az én boltom, az én munkám, az én sok esztendőm, a fáradságom! tört ki Kelemenből.

– Elvtárs, menjen a sóhivatalba! nevetett a gépirókisasszony.

– Oda se mehet, az is kommunizálva van! viccelt a vezetősegéd.

– De hát mit akarnak! hebegte Kelemen.

⁵² A népbiztosok állítólagos lakomáit részletező különböző leírások összevetését és kritikai vizsgálatát lásd CSUNDERLIK Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”*. I. m. 165–170.

⁵³ PÁSZTOR ÁRPÁD: I. m.

⁵⁴ Uo. 35., 53.

⁵⁵ Pásztor Lenin-versére kitér annak Tóth Árpád *Az új Isten* című versére tett hatását vizsgálva: BAKÓ Endre: *Az új Isten* (egy Tóth Árpád versről). *Tekintet*, 2011/3. 133–141.

Dobos, a vörös segéd, rendelkezve világoztotta fel:

– A Kelemen Péter céget ezennel a Magyar Tanácsköztársaság és a dolgozó nép nevében köztulajdonba vesszük át. [...] Az üzletet egyelőre ne keresse fel, elvtárs, míg levelezőlapon nem értesítjük.

Nyomott csend volt, Dobos hangja szemtelen nyugalommal agyvelőig hasított és Kelemen elhagyta a béketűrése.

– Mi?... Maguk?... Maguk?... rikoltotta. Maguk akarnak engem az üzletemből kizárni?... Rongyosok, hiszen mindenüket nekem köszönhetik. Kinek a kenyerét eszik?...⁵⁶

De csak természetes – sugallta a „karnevál”-értelmezés –, hogy a proletárdiktatúra vezetőit és funkcionáriusait adó műveletlen emberek, alkalmatlan tuskók és gyáva kalandorok nem tudták megtartani a hatalmat, gyorsan megbuktak.

Pásztor Árpád regényének kulcsjelenetei azok, amelyek Kelemen Péter feleségének, Nusinak és a neki ajándékokkal – autóutak, vaj, csokoládé, pezsgő, sonka, virág⁵⁷ – udvarló kommunista funkcionárius, a pozór parvenü Kohut „doktor” randevűit részletezik, mint például a monitorlázaadás leverését követő kocsikázást:

Délután hat órakor az Albrecht-úton Kelemenné kissé fölényesen mondta, míg az autó a Halászbástya előtt haladt el, főúri lassúsággal:

– Én pedig azt hittem, hogy végérvényesen megbuktak. [...]

Kohut mosolyogva válaszolta:

– A kommunisták istene nem engedte. De meg kell hagyni, hogy nem volt nehéz dolga! Egy ilyen gyerekes ellenforradalom! – legyintette gúnyosan a kezével. – Az első pillanatban magam is azt hittem, hogy már vége és sietnem kell ki a pályaudvarra.

– Hát elmenekülne?

– Baj esetén? Hogyne. Én lennék az első. Amikor még senki se hiszi, én már futok. De erre nem lesz szükség. Hiszen ez nem egy város! Ez egy kocsonyatömeg, egy osztrigahalmaz. Ha itten kétszáz férfi van, aki egyet akar, a monitorok lázadására felforgathatták volna az egész várost. Itt minden vörösőr fehér volt és

⁵⁶ PÁSZTOR ÁRPÁD: I. m. 10–11. – A „Minden a mienk!” jelmondat eredetileg Ady Endre *Magyar jakobinus dala* című versében szerepelt, innen emelték át az 1919 áprilisában mindenkinek megnyitott, ingyenessé tett Margitsziget propaganda-ünnepségére, ahol ez az üzenet fogadta a látogatókat.

⁵⁷ PÁSZTOR ÁRPÁD: I. m. 106.

az első órában nem tudta, hogy hova álljon. Csak egy vezető szó, egy igazi férfi – és megbuktunk volna. De itt borjúk élnek, borjúk! A vágóhídra velük...

Szivarjából nagy füstfelhőt fújva dőlt hátra az ülésen. Kelemenné meglepégedetten hallgatta. Kezében egypár égő rózsa, Kohut ajándéka.

Virágosak és jókedvűek voltak ma a kommunisták. Hatalmuk megingathatatlan. Az ellenforradalom leverve hever lábuk előtt, – még csak növelte az erejüket, hatalmukat.

– Úgy-e, jó hozzánk tartozni? Velünk élni? bizalmaskodott Kohut.

– Hát nem éppen rossz! mosolygott Kelemenné és pajkosan Kohut szemébe nézett.

A férfi már egészen a nyeregbe érezte magát. [...] És lent a kocsikulán vakmerő hevességgel szorította meg Nusi asszony kezét.

– Kiabálok! szisszent fel a nő. – Ne türelmetlenkedjék! Engem nem lehet elkommunizálni.⁵⁸

Kelemenné ironikus megjegyzése utalás a proletárdiktatúra kikiáltása után igen gyorsan elterjedő álhírré, amely szerint a bolsevikok eltörlik a házasságokat, a férjeiktől elkommunizálják az asszonyokat, és a köztulajdonba vett nőket a férfiak úgy cserélgetik majd, mint az inget: „ha egy kicsit viselték, ledobják és másikat húznak fel”, „az ember az[t] az asszonyt veszi magához, akit megszeret, vagy hát csak megkíván”.⁵⁹ A megszületett gyermekeket pedig majd lelencházban nevelték volna fel a rémhír szerint, amelyet a *Kommunizáljuk-e Zsófit?* című elhíresült propagandakiadvány kívánt cáfolni azzal, hogy elmagyarázta: a Tanácsköztársaságban nem elkommunizálják, hanem a válás megkönnyítésével éppen hogy felszabadítják a nőket: „a szabad szerelem a nő testi és lelki megszabadulását jelenti a kényszerhá-

⁵⁸ PÁSZTOR Árpád: I. m. 153–154.

⁵⁹ *Kommunizáljuk-e Zsófit? Oktató írás a szabad szerelemről és egyről-másról, amit tudni illik és muszáj is az asszonynépnek.* A Közoktatásügyi Népbiztosság kiadása, Budapest, 1919. – A kiadvány szerzője minden bizonnyal Dénes Zsófia volt, aki egy másik feminista propagandakiadványt is írt *A nő a kommunista társadalomban* címmel. Dénes Zsófia megemlékezik a memoárjában a rémhírcáfoló propagandatevékenységéről: DÉNES Zsófia: *Gyalog a baloldalon.* Magvető Kiadó, Budapest, 1965. 345–346.

zasságok nyűgétől”.⁶⁰ A regényben Kelemenné el is válna a férjétől, hogy hozzámenjen a befolyásosnak tűnő kommunistához, de aznap, amikor kimondanák a házasság felbontását, megbukik a proletárdiktatúra, Kohut pedig elmenekül.⁶¹ A *Kelemenék* végén kiderül, hogy Kohut soha nem is volt orvos: már a „doktorságát” is hazudta, a neve sem valódi, és a Tanácsköztársaság egyik látszólag megkerülhetetlen figurájaként is csak egy impostor volt.⁶² A Kelemennének Ceglédről írt 1919. július 31-i búcsúlevelében be is vallja, hogy csak egy szélhámos:

Napoleon gárdája inkább meghalt, de nem adta meg magát, a vörös gárda inkább megadja magát, de nem hal meg.⁶³ Sőt még csak nem is harcol. Ebben a pillanatban a pesti jasszok és csirkefogók [vagyis csak antiszociális elemek – Cs. P.] veszik körül vezéri vonatunkat és az ágyúkat felénk fordítva követelnek kékpénzt és cigarettát. A raktárakat már feltörték, minden ételt, italt, ruhát elloptak, most még a vezérkar pénztárát akarják kizabolni.

Ám tegyék!

Nem azért vagyok Kohut, hogy túl ne járjak az eszükön... Ha látnál, drágám, nem ismernél rám. Nagy fekete szakál[!]am van ebben a pillanatban, a ruhám kopott soffőr-ruha, de minden zsebe kékpénzzel, arannyal van kitömve... [...] Megbuktunk, a tanácsköztársaság uralma véget ért.

⁶⁰ *Kommunizáljuk-e Zsófít?* I. m. 15. – A Tanácsköztársaság női emancipációról szóló propagandakiadványairól lásd SZABÓ Viktor: *A kommunizmus bővülésében. A Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája*. TIT Teleki László Ismeretterjesztő Egyesület, [Budapest], 2019. 155–158.

⁶¹ PÁSZTOR Árpád: I. m. 199.

⁶² „Kohut... Ki ez az ember, honnan jött? Tényleges szerepe nem volt a kommunizmusban, de mégis mindenütt felbukkant, autója ott robogott minden utcáron, minden hivatalban otthonos, a népbiztosok barátja, és ha nevét hallják, meglegegedetten mondogatják: – Ááá... Kohut!... A doktor... Milyen doktor volt? Orvosnak vallotta magát, de nem praktizált, hát lehetett volna éppen ügy ügyvéd is. Bár ezzel senki sem törődött a proletárdiktatúra alatt. [...] Dr. Kohut pedig élt és virult.” (PÁSZTOR Árpád: I. m. 103., 105.)

⁶³ Az összevetést a „régí gárdával” mintaolvasóként ironikus utalásként vehetjük arra, hogy a Napóleonról drámát is író szociáldemokrata kritikus, Pogány József hadügyi népbiztosként, majd hadtestparancsnokként előszeretettel tetszelgett Napóleon pózában a leírások szerint. A „vörös Napóleonnak” gúnyolt Pogány ellenforradalmi emlékezetéről lásd CSUNDERLIK Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”*. I. m. 170–174.

Mint intelligens és világlátott okos ember, elsőnek én vonom le ebből a következtetést és futok. [...] Csaló voltam a többi csalóval, de én legalább nem hazudom, hogy hittem a csalásban, hogy küldetésem volt. Csak jól akartam élni. Ez sikerült, és mert tovább már nem tehetem, tehát ellepek...

Bücsúzom Tőled! [...] Térj hát vissza uradhoz, csókold meg a kezét... És ne haragudj arra, aki most aláírja ugyan a nevét, bár nem az. Nem én voltam a legrosszabb a kommunisták között, én csak egy jól nevelt szélhámos voltam és vagyok.⁶⁴

Így Pásztor regénye szerint csalók, szélhámosok – és persze gyilkosok is – vezették a Tanácsköztársaságot, de azért mégse olyan vérengző horrorfigurák, mint amelyeneket a „tatárjárás” stratégiai metaforáján alapuló regények ábrázolnak.

A „keleti veszedelem”: a csábítás és kegyetlenség orientalista toposzai

Piaci alapon számos Tanácsköztársaság-ellenes művet is megjelentettek a kommün bukása után, hiszen a népbiztosok olykor a semmiből az ország élére kerülő, rejtélyes alakjai vagy éppen séggel a vörösterror szörnyűségei megragadták az olvasók fantáziáját.⁶⁵ Lázár István, a Horthy-korszak később sokat foglalkoztatott forgatókönyvírója *A vörös számum* című, 1920-ban megjelent – de az *Érdekes Újság* hasábjain már 1919 őszén folytatásokban közölt – könyve⁶⁶ szintén egy olvasmányos kalandregény – címében a por és a salak felkavarodására utaló orientalista stratégiai metaforával⁶⁷ –, amely fordulatokban bővelkedve me-

⁶⁴ PÁSZTOR Árpád: I. m. 200–203.

⁶⁵ Lásd CSUNDERLIK Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”*. I. m. 21–31.

⁶⁶ LAZÁR István: *A vörös számum*. Légrády Testvérek, Budapest, 1920. – Lázár sokáig elfeledett regényét nemrég újra felfedezték: ALEXA Károly: *A vörös számum – A Kommün mint irodalom. Kommentár Lázár István regényéhez*. *Hitel*, 2017. november. 101–118.

⁶⁷ A metaforák jelentésteremtő erejéről: ALMÁSI Miklós: *Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófiák labirintusában*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1992. 74–83. – A szövegszervező metaforák használatáról a történetírásban: HAYDEN WHITE: *A történelem terhe*. In: Uő: I. m. 61.

séli el a Tanácsköztársaság történetét. Olvasmányossága mellett ki kell emelni a regény kommunértelmezését, illetve ennek üzenetét a proletárdiktatúra Horthy-korszakbeli emlékezete szempontjából.

A Horthy-korszak elején szembesült azzal a kiépülő ellenforradalmi rendszer elitje, hogy valamit kezdeni kell azokkal a proletárokkal, akik támogatták a kommünt, akik haszonélvezői voltak a proletárdiktatúrának, de akik nélkül nem lehet megkezdeni az újjáépítést. Nagyon tanulságos, hogyha megnézzük a Horthy-kori nemzetgyűlési vitákat: a *numerus clausus* kapcsán azzal érveltek – az „értelmiség túltengésének” a századelőtől ismert toposzán kívül –, hogy a zsidó értelmiségiek voltak a kommün legfőbb támogatói, és az 1918–1919-es forradalmak idején szörnyű felforgató tevékenységet folytattak, emiatt pedig vissza kell szorítania őket az ellenforradalmi rendszernek.⁶⁸ Amikor azonban a rokkanttörvényt fogadták el, szóba se került a vitában, hogy 1918–1919 fordulóján a háborús rokkantak voltak a kommunisták legelkötelezettebb támogatói. Részben azért, mert a rokkantaktól – a „zsidókkal” ellentétben – nem volt mit elvenni a kommunistavádra hivatkozással, részben azért, mert – amennyiben helyes a hipotézisem – a rokkantakkal és a munkásokkal az ellenforradalmi rendszer potenciális támogatóiként számoltak, így fel kellett és a baloldali propaganda megtévesztett áldozataiként fel is lehetett őket menteni.⁶⁹

⁶⁸ Lásd ezzel kapcsolatban KOVÁCS M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012. 47–49.

⁶⁹ Hasonló történt a Bajor Tanácsköztársaság bukása után Németországban is, ahol a müncheni törvényszék százával mentett fel forradalmár munkásokat azzal az indokkal, hogy csak a kommunisták (és a „zsidók”) vezették félre őket. Valójában az történt, hogy – miképp arra Eliza Ablovatski rámutatott – a szociáldemokraták vezette nemzeti kormány és a helyi pártszervezet nem engedhette meg magának a tömeges megtorlást, így a bűnbakot az egyszerű munkásokat „félrevezető” kommunistákban találták meg. Lásd Eliza ABLOVATSKI: *Revolution and Political Violence in Central Europe. The Deluge of 1919*. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2021. 128–150. – A magyarországi proletárdiktatúra támogatóival kapcsolatos Horthy-kori toposzokról és a kommün „bázisának” 1919 utáni megkonstruálásáról lásd CSUNDERLIK Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”*. I. m. 147–151.

Lázár István regényében egy Nagy János nevű munkás az, akit félrevezetnek a „zsidók”, ugyanis egy Sashegyi Lenke – eredetileg Adler Lili – nevű kimonós, ezüstharisnyás agitátorlány az, aki delilai figuraként elcsavarja a fejét, megidézve ezzel a keresztény férfiakra veszélyes és legtöbbször végzetes zsidó nőnek a dekadens (és antiszemita) irodalomban, a szecesszió korában oly népszerű toposzát,⁷⁰ amelynek alighanem Otto Weininger *Nem és jellem* című, 1903-ban megjelent műve a leghírhedtebb lenyomata.⁷¹ Ez utóbbiban a fiatalon öngyilkosságot elkövető, öngyűlölő antiszemita és nőellenes filozófus esszenciális azonosságot tételzett a nők és a zsidók között a vélt kéjvágyuk és anyagiasságuk miatt, és mert úgymond képtelenek lelkesedni a nemes eszmékért: összességében a zsidók úgy élőködnek a keresztényeken, mint a nők a férfiakon – állította Weininger. Lázár frivol agitátorlánya tankönyvi illusztrációja a weiningeri negatív nőképnek:

– Mit mond? Hogy kimegy a harctérre? No hallja! Nagy János, én igazán nem értem magát...

Ültek a kék-szalónban, Nagy János a kereveten, a leány meg a térdén.

– Már az első századdal ki kellett volna mennem, de nagy és fontos dolgok jöttek közbe s kötelességemnek nem tehettem elget...

– Kötelesség? Ugyan, kérem! Maga megtette a magáét... Mit akar még többet?

– Aki proletár, annak most ott van a helye, – mozgolódott Nagy János nyugtalanul. – A diktatúra élet-halál harcát vívja most!

– Majd csak győzünk, – ölelte át a leány a nyakát. – Ott kell lennie magának is, okvetlenül? Nem ereszttem...

– Igen, ott kell lennem, győzünk vagy halunk! Ha elbukunk, szörnyűbb és fájdalmasabb katasztrófa még nem volt a világtörténelemben...

⁷⁰ Hadd utaljak a 19–20. század fordulójának Salomé-darabjaira, -verseire, -festményére és -grafikáira, amelyek a meztelen táncot lejtő és Keresztelő Szent Jánost kivégeztető hercegnőt, Heródes lányát afféle dekadens *vampként* ábrázolták. Lásd Rosina NEGINSKY: *Salome. The Image of a Woman Who Never Was*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2013.

⁷¹ Otto Weiningeréről lásd GERŐ András: *Se nő, se zsidó. Előítéletek találkozása a századforduló Monarchiájában*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2009.

– Dehogynem! – mosolygott a szemébe szerelmesen. – Babilon is elbukott...

– El, mert ott is tombolt és orgiázott a város, amikor Dáriusz a falai alatt állt! – izzott a szeme. – Itt is őrzöng a cudarság, az orfeumok tele vannak és hintik a tömegmetyelt...

– Milyen erkölcs! – duzzogott a lány.

– Erkölcs? Hát mi másban lehet a proletárság reménye és ereje? De a fiatal Óriás [ti. a proletárdiktatúra, amelyről kiderül a regényben, hogy agyaglábakon áll⁷² – Cs. P.] mákonyt iszik! Porban hever a kalapács, a diktatúra vezetői zárt ajtó mögött ti-vornyáznak, a szabadságba szédült nép pedig tapsol a zsidó kabarének.

– Antiszemita? – rezzent össze a leány.

– Dehogy vagyok. Előttem csak ember van, akár zsidó, akár keresztény. Testvérek vagyunk. Én csak az erkölcstelen szellemet bélyegzem meg, mely tönkre tette hajdan Kánaánt is...⁷³

A regényben meghűződik egy „bibliai” szál is: Szomolay Tibor népbiztos – akit Szamuely Tiborról mintázott az író – eszelősen féltékeny Nagy Jánosra, mert a zsidó agitátorlány inkább a férfias, izmos magyar munkással szeretne lefeküdni a sztereotíp „zsidó test” karakterjegyeivel jellemzett,⁷⁴ gyenge fizikumú, vész-

⁷² Az agyaglábú óriáshoz mint a széteső birodalmakat (és megbukó diktatúrákat) jelölő toposzhoz: KOMORÓCZY Géza: Arany fej, agyaglábú szobron. In: Uo: *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 100–167.

⁷³ LAZÁR István: I. m. 66–67. – Némileg hasonló karakter Herczeg Ferenc *Északi fény* című regényének vörös hajú démona, Mária Lulu: „Gált nem a világtörténelmi események, hanem Mária Lulu vörös feje vonzotta a fővárosba. Minél komiszabbul bánt vele a kis haszontalan, annál forróbban vágyódott utána. [...] Lulunak [...] éppoly egyszerű, mint csalhatatlan módszere volt a férfiakkal szemben: a legelső találkozástól kezdve bálványimádó rajongással tekintett fel hozzájuk. A szeme mindegyiknek azt mondta: te – csak te! Ez a föltétlen kapituláció színjátéka volt, amely az urakat édesen megdöbbenettette, és azzal az előnnyel járt, hogy mindjárt az érdekes és izgalmas fináléval lehetett kezdeni. A férfivágányok, amelyeket lánggra lobbantott, voltak az ő életeleme, mint a szalamandraé a tűz. Ez a láng világította és fűtötte kellemesre az életét. Egyszerre fél tucat férfi járt az eszében, velük szemben úgy viselkedett, mint a vásott suhanc, aki kaputól kapuhoz szalad, sorba rántja a csöngettyűket, és izgalmat és zavart okoz az utca hosszán.” Az általam használt kiadás: HERCZEG FERENC: *Északi fény*. Magyar Könyvklub, Budapest, 1994. 53., 57–58.

⁷⁴ A „zsidó testtel” kapcsolatos negatív sztereotípiákról lásd Sander GILMAN: *The Jew's Body*. Routledge–Kegan Paul, New York–London, 1991. – Illetve BOLGAR Dániel: Pengébb zsidók, deltásabb keresztények. Diskurzus a zsidó testről és

na, sápadt Szomolay helyett.⁷⁵ Szomolay ezért meg akarja öletni Nagy Jánost – miképp azt a Betsabét megkivánó Dávid király tette Uriással –, de az nem esik el a fronton.

A műben a keresztény munkás erejét megfeszítve dolgozna a jólétért, azonban hamar megcsömörlik a proletárdiktatúra züllöttségétől, és kiábrándul a szocialista eszmékből, amelyek nevében a regény elején köztulajdonba vették a Brennergé gyárat (az addigi tulajdonos-gyárigazgató halálát okozva⁷⁶). A Tanácsköztársaság bukásakor Nagy János bűnbánatot gyakorol, amiért a zsidó agitátorlánytól behálózva átmenetileg támogatta a kommünt. Még a saját anyja is elítéli ezért, átmenetileg börtönbe kerül, *A vörös számum* pedig Nagy János gyónásával és fogadkozásával fejeződik be: ha letöltötte a büntetését, újra kezébe veszi a kalapácsot, és a magyar nemzet érdekében fog tevékenykedni, keményen kiveszi a részét az újjáépítésből. A záró kép Bíró Mihály elhíresült „Kalapácsos ember” című szocialista propagandaplakátjának kifordítása az ellenforradalmi rendszer által kooptált, bűnbánó munkás alakjával:

Csak még egyszer kézbe vehesse a kalapácsot! Hétmázsás, döngő vas legyen a kalapács feje s ötven singes cserfa legyen a nyele – Mert ki kell ásni a magyar oázist, amelyet a vörös számum el sodort és föl kell építeni óriások erejével ezt a szegény, rombadólt hazát!⁷⁷

ésről a 19. századtól a holokausztig. In: BOLGÁR Dániel–FENYVES Katalin–VÉR Eszter Virág: *Egy polgár emlékkönyvébe. Tanulmányok a 66 éves Gerő András tiszteletére*. KIR Bt., Budapest, 2018. 13–79.

⁷⁵ Lásd Szomolay leírását: „Vézna fiatalember volt. Hajlott hátú. Kiélt arcú. Bajusztalan. Huszonöt esztendőös lehetett... Lombroso-fej. Homloka intelligens, de látható jelet visel: az ősök bűnét, tartása petyhüdt, koravén. Ajka kissé szétnyílt, mint a mániákus gonosztevőké, de Kain-mosolya öntudatot ad neki. Szeme... a világtörténelemből néz reád. Lázás golyó, mely az ósállat, a Bésa démon, Asszurbanipál, a Cézáros és a nagy örültek szemüregéből hunyorog feléd.” LAZÁR István: I. m. 26.

⁷⁶ Dulakodáshoz, majd végzetes pisztolylövéshez vezet, hogy Brenner gyárigazgató nem kívánja átadni a gyárat a munkástanács tagjainak: „A tavalyi telen szerszámokat lopott [...] Maguk akarják a világot boldogítani? Mit gondolnak, vajjon életképes lehet-e az a proletárdiktatúra, amely csak ezen az egy ponton is ennyi cudart vet ki magából a felszínre, vezetőiként? Csak forgószél az egész... Utcapor.” LAZÁR István: I. m. 9.

⁷⁷ Uo. 231.

Lázár István regényével ellentétben Tormay Cécile 1920–1921-ben megjelent kétkötetes *Bujdosó könyvét*⁷⁸ ma is sokan ismerik, de sajnos a legtöbben „hiteles naplóként” olvassák, noha ez egy horrorisztikus leírásokban bővelkedő expresszionista énrégény.⁷⁹ A horror a korra nagyon jellemző műfaj, nem véletlen, hogy Németországban is ekkor futnak föl az expresszionista horrorfilmek, amelyek a tördőféselmélet filmes lenyomatai.⁸⁰ Ahogy a tördőféselmélet mindenféle háttérben megbúvó, fenyegető erőket képzel a környezetünkbe, például „zsidókat”, szabadkőműveseket, akik irányítanak minket, és a vesztünkre törnek, úgy a horrorfilmekben is hasonló sötét erők fenyegetik a főhősöket, mint a hipnotizőr bűbája a műfajteremtő 1920-as *Dr. Caligariban*. (Ironikus, hogy a kor legismertebb horrorfilmsztárja, a Drakula grófort játszó Lugosi Béla annak köszönheti nemzetközi karrierjét, hogy emigrálnia kellett a proletárdiktatúra bukása után, mert a színészszakszervezet vezetőjeként exponálta magát.)

Tormay énrégénye – amelynek hőse, a mindenről jól informált riporterként tudósító „regénybeli Cécile”⁸¹ – tökéletes példája az antik invektívák modern kori felhasználásának, például az „ami

⁷⁸ Az általam használt kiadások: TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv. Feljegyzések 1918–1919-ből. I.* Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1921; TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv. Feljegyzések 1918–1919-ből. II. Proletárdiktatúra.* Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1922.

⁷⁹ Csak néhány expresszív kép a *Bujdosó könyvből*, kizárólag a szerző-elbeszélő számára fenyegetéssel feltöltött, idegenné vált környezet leírásaiból válogatva: „a hideg eső, mint a halálverejték szakadt lefelé a házak falán”; „hályogos szemével meredt rám a szürkület”; „a javítóintézetben, mint egy ázott húsdarab fityegett a vörös zászló”. Illetve a kommün avantgárd propagandaplakátjait a következőképp írja le Tormay: „A falakra idegenszerű nagy plakátok tapadtak. Mint összegomolyodott belek csavarodtak rajta a vonalak. Mikor jobban odanéztem, a bélcsvarodások közül ijesztő katonák, tehénszerű, terhes asszonyok, halálfejek, övig meztelen véres munkások alakja rémlett elő”. Lásd TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv. II. I. m. 5., 12., 108.*

⁸⁰ Lásd Siegfried Kracauer klasszikus könyvét: Siegfried KRACAUER: *Caligaritól Hitlerig. A német film pszichológiai története.* Magyar Filmintézet, Budapest, 1993.

⁸¹ Bánki Éva mutatott rá, hogy a *Bujdosó könyvben* „Tormay összekapcsolja a »mozgalmár« és az (álruhás száguldó) riporter (többnyire baloldali ihletésű) figuráját a nemzete sorsán aggódo nagyasszony szerepével”. Lásd BÁNKI ÉVA: *Labogó sötétség* (Tormay Cécile: *Bujdosó könyv*). *Múltunk*, 2008/2. 92.

kívül, az belül” antik gnómájának.⁸² Tormay Cécile tobzódik a népbiztosok szerinte undorító külsejének expresszionista leírásában, a figurák sötét megjelenítésében.⁸³ A legjobb példa erre a műben a sötétséget kedvelő, rejtőzködő „vampírként” megfestett Szamuely Tiborral kapcsolatos állítólagos történetek felidézése az 1919. április 23-ra datált bejegyzésében:

Nem volt püpos és mégis a püposak kifejezése ült az arcán. Egy fekete hiéna... Nagyatyja kaftánosan, batyuval vándorolt be Galiciából. Szamuely Tibor fiatalon Nagyváradra került és írói tehetség nélkül felületes félműveltséggel újságíró lett. *Amit róla hallottam*, olyanok mondták el, akik abban az időben személyesen ismerték.

A kávéházban rendszeren egy félreeső szegletbe húzódott és külön asztalnál ült egyedül. Fekete kesztyűjét jóformán soha se vette le a kezéről, mindég fekete ruhát és fekete nyakkendőt viselt és hosszúra növesztett fényes fekete haját a fejéhez tapasztva erősen kifésülte a homlokából. *Tüdővész*⁸⁴ beretvált arcán kék és fekete árnyékok húzódtak.

*A kaftános lengyel zsidók fia, angolosan öltözködő bohémkodó különc lett. De csak külseje vette fel ezt a lárvát.*⁸⁵ Lelkében tovább hordozta a zsinagógák izgatott zsúfolt forróságát. Óhitű péntek esték homályát, hét szál gyertyák lángját, megvetettek emésztő bosszúvágyát. Keresztényekkel nem igen érintkezett. És a kétes hírű keresztény asszonyokat, – mint ahogy maga mondta, – csak azért kereste, mert szerette őket megalázni. Minden-

⁸² Az antik műfajról és jellegzetességeiről lásd ADAMIK Tamás: Megjegyzések az invectivához. *Antik Tanulmányok*, 24. (1977), 182–191.

⁸³ A „rütság” kiemelésének szerepéről az ellenségalkotásban lásd Umberto Eco (szerk.): *A rütság története*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007; illetve Umberto Eco: Ellenséget alkotni. In: Uő: *Ellenséget alkotni és más alkalmi írások*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2011. 8–35.

⁸⁴ A tuberkulózis a kor közfelfogásában a szenvedélyes érzelmek, a szerelmek és a forradalmárok betegsége volt, akiket betegségük „minden morális kötöttségük alól felszabadított”, továbbá „a tbc széthullást, lázkórt, pusztulást jelent”. Lásd Susan SONTAG: *A betegség mint metafora*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983. 16–17.

⁸⁵ Tormay Cécile *Bujdosó könyv* című művében a magyarságot fenyegető, az 1918–1919-es események idején végül hatalomra kerülő „idegenek” (ti. a „zsidók”) sokáig két okból felismerhetetlenek: vagy azért, mert maszkot öltöttek magukra, vagy pedig mert még fejlődnek, „lárvák” vagy „bábok”, amíg a kifejlett lény, az *alien* megmutatja magát. Mindkettőnek érzékletes jelképe lehet az idegen nevek zárójeles közlése.

ról, ami magyar volt, gyűlölettel beszélt, bár *jellegetes nevét, mint sok más fajrokona, megmagyarosított álnévvel cserélte el*. [...]

Valaki beszélt, aki Budapesten járt: Szamuellyt terrorista testőrség őrzi, gépfegyveres különvonaton utazik és hóhért visz magával. Az újságírók körében, a forradalmi Otthon clubban, az egykori névtelen riporter hirtelenében ünnepezt nagyság lett újságíró fajrokonai egy része előtt. Bródy Sándorról *mesélik*, hogy pezsgőzés közben átölelte és felköszöntötte: – Tibikénk, prófétánk.

Igen az ő prófétájuk! Most, hogy visszagondolok, emlékezetemen át egyre élesebben látom a fekete hiéna-ember arcát. Visszataszítóan mosolyog új hatalma felett. Látom fekete sima fejét és fekete kesztyűs keze int. Bitókat állítanak fel, ahová mutat. És az akasztófák, mint fekete héber írás ott maradnak az ég alján, mikor különvonatán odébb megy, más lázadó tájak felé.

Ebben a sötét írásban írja fel magát nappalainkba és éjszakáinkba ez az idegen. Szamuelly Tibor a gyűlöletnek titokzatos rítusán nevelkedett és a keleti zsidóknak egy ultraortodox szektájához tartozik, mely mindennél szigorúbb szertartásokat űz. A Chesidem szekta, mint az ószövetségi fanatikus héberek, komor, elfogult és sötét. Irtózik a napfénytől. Hívei csakis azt vallják igaznak, ami a Tórában van és azt is csak azért, mert benne van. A szekta szigorúan, betű szerint értelmezi az ószövetséget és a „Fogat fogért, szemet, szemért” hitvallását szó szerint akarja megvalósítani.

Szamuelly Tibor degenerált lelkét ezek a tanítások és szertartások formálták és dolgozták ki. Így lett ennek a kornak, melynek uralkodó elemei lappangva, megjuhászkodottan régóta jártak és sokasodtak közöttünk, legkifejezőbb típusa.⁸⁶

A *Bujdosó könyv*ben mindig csak „azt mondják”, „azt hallottam”, „állítólag” (a „bujdosó” Tormay Cécile jellemzően sosincs jelen a helyszínen a proletárdiktatúra felidézett történéseinél, ő mindig csak hall valamit a szemtanúktól), de a Kosztolányi által kifigurázott álhíreket és rémhíreket Tormay hiteles tanúságként közli.⁸⁷ Olykor persze félreértések is adódnak: Tormay bennfentes információként közli, hogy „állítólag” Szamuely a Tórát olvas-

⁸⁶ TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv*. II. I. m. 126–127. – Kiemelések tőlem – Cs. P.

⁸⁷ Lásd CSUNDERLIK Péter: *Ördögök* – Károlyi Mihály és a galileisták képe a *Bujdosó könyv*ben. In: KOLLARITS Krisztina (szerk.): *Tormay Cécile*

va nőtt föl, csak annak törvényeit fogadja el, ami azért szórakoztató, mert a Tóra nem más, mint Mózes öt könyve, amit minden katolikus kisiskolással is elolvastatnak a hittanfoglalkozásokon. Nyilván Tormay a Talmuddal keverte össze a Tórát, de nem ez az egyetlen tévedése ebben a könyvben, amelyben hitelt ad olyan áll-híreknek, mint hogy Károlyi Mihályné részt vesz a szovjetházi orgiákon, ahol *állítólag* maga Szamuely Tibor tölti a francia pezsgőt Andrassy Katinka poharába az alkoholtilalom kellős közepén, miként azt „a muzsikus cigányok mesélik iszonyodva”.⁸⁸

Filozófusok, ideológusok, terroristák: a baloldali radikális értelmiségiek mint bűnbakok

Tormay Cécile társa volt a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének megszervezésében⁸⁹ Ritoók Emma, akinek *A szellem kalandorai* című 1921-es műve⁹⁰ a Vasárnapi Kör történetén alapuló kulcsregény. Ritoók Emma maga is tagja volt a Vasárnapi Körnek,⁹¹ és Balázs Béla ezért gúnyosan írta a naplójában,

emlékkonferencia. 2012. október 5. Magyar Művészeti Akadémia, Budapest, 2013. 189–217.

⁸⁸ TORMAY Cécile: *Bujdosó könyv. II. I. m. 286.* – A Károlyi Mihályné szovjetházi kicsapongásairól szóló szöbeszéd elég elterjedt lehetett, mivel maga Andrassy Katinka is felidézte az *Együtt a forradalomban* című visszaemlékezésében, hogy egy fodrászszalonban hallotta vissza ezt a róla szóló pletykát, amelyről „mindenki tud”. Lásd KÁROLYI Mihályné: *Együtt a forradalomban. Emlékezések.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1967. 313. – Nem meglepő, hogy éppen a „Bolsi Katának” gúnyolt, a baloldali mozgalmak mellé álló, emancipált, autót is vezető, renegát arisztokrata nővel szemben bukkant fel az orgiavád, hiszen Andrassy Katinka úgy számított normasértőnek a maga korában, mint az özvegy vagy férjüket elhagyó, egyedül várukban élő nagyasszonyok a kora újkorban, akik körül szintén gyakran keringtek rémtörténetek. Erről lásd KLANICZAY Gábor: *Az orgiavádak nyomában.* In: Uó: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990. 207.

⁸⁹ Lásd Judith SZAPOR: *Hungarian Women’s Activism in the Wake of the First World War. From Rights to Revanche.* Bloomsbury, London–New York, 2018. 94–105.

⁹⁰ Az általam használt kiadás: RITOÓK Emma: *A szellem kalandorai.* Pesti Szalon Könyvek, Budapest, 1993.

⁹¹ A Vasárnapi Kör történetéről és Ritoók Emma benne játszott szerepéről lásd LENGYEL András: *A Vasárnapi Kör „renegátja”.* (A gondolkodó Ritoók

hogy a „vénlány” Ritoók az influenzán kívül semmit se kapott el ott, ugyanis az első, kéziratban maradt 1915-ös verziójában még *A lélek kalandorai* címet viselő mű (amelyhez az író nő később hozzáírta a Tanácsköztársaságról szóló részt) „süket, át-látszó, atmoszférátlan”.⁹² Valóban döbbenetes, hogy Ritoók, aki a Vasárnapi Kör összejövetelein egy elképesztően intenzív szellemi közegben Lukács Györgytől, Balázs Bélától és Kodály Zoltántól kaphatott volna ihletet, mennyire gyenge történetet írt erről a társaságról: művében hús-vér zsenikről mintázott papírmasé karakterek zörögnek.⁹³ A kulcsregény antihősét alapvetően Ernst Bloch és Zalai Béla inspirálta, de alighanem Lukács György is modellje lehetett a meddő metafizikusból a forradalmi erőszak ideológusává és a Tanácsköztársaság népbiztosává szegődött Donáth Ervinnek.⁹⁴ De a *Taktika és etika* című elhíresült Lukács-esszé gondolatai⁹⁵ éppenséggel egy másik szellemi ka-

Emmáról). In: Uó: *Utak és csapdák. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. TEKINTET Kiadó, Budapest, 1994. 7–75.; illetve *A Vasárnapi Kör. Dokumentumok*. Összeáll., bev. és jegyz. KARÁDI ÉVA–VEZÉR Erzsébet. Gondolat Kiadó, Budapest, 1980.; továbbá Mary GLUCK: *Georg Lukács and his generation, 1900–1918*. Harvard University Press, Cambridge–London, 1985.

⁹²BALÁZS Béla: *Napló, 1914–1922. Második kötet*. Szerk. FÁBRI Anna. Magvető Kiadó, Budapest, 1982. 144.

⁹³Vö. „Kései és szellemes játék, szinte művelődéstörténeti Szondi-teszt lehet, hogy a regényíró által megörökített elretentő arcvonásokat illesztjük rá a valamikori zsenikre, Zalai Bélára, Lukácsra, Fülepre, Polányira, másokra.” (NAGY András: *Influenza a viharban. Holmi*, 1995/2. 275.)

⁹⁴Lásd Novák Zoltán – marxizáló nyelven megfogalmazott – megállapítását: „A regény főhőse, Donáth Ervin, a végsőkig felfokozott individualista, nárcisztikus önimádatú, az imperializmus parazita értelmiségének mintapéldánya; Ritoók Emma ellenforradalmi gesztusát jelzi, hogy ez a kalandor lesz a Tanácsköztársaság népbiztosa, majd a veszély órájában megfutamodik, és egyik általa örökösen lenézett földije, mint egy veszett kutyát lövi le. [...] Kétségtelen, hogy a Donáthban ábrázolt hős egy és másban Balázs Bélára és Lukács Györgyre hasonlított. Talán ezért is utasította el olyan szenvedélyesen Balázs Béla.” NOVÁK Zoltán: *A Vasárnap Társaság. Lukács Györgynek és csoportosulásának eszméi válsága, kiütkeresésük az első világháború időszakában*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1979. 51–52.

⁹⁵Lukács *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* és a *Taktika és etika* című, 1918–1919 fordulóján írt páros esszéinek összefoglalását lásd CSUNDERLIK Péter: Lukács György és a Szabadgondolat bolsevizmus-vitája. In: BÖCSKEI Balázs (szerk.): *A forradalom végtelensége. Lukács György politika- és társadalomelmélete*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016, 65–81.

landor, Illés Jenő forradalmi erőszakot legitimáló monológjában tűnnek fel a regényben.⁹⁶

Ritoók az antiszemitizmustól nem mentes művében az 1918–1919-es forradalmakért, az összeomlásért és leginkább a terrort a „haza fogalmát nem érző”, gyökértelenségük miatt sodródó, belső problémáikat a világra kivetítő, a saját üdvüket az emberiség megváltásának útján elérni akaró progresszív értelmiségieket teszi felelőssé. Mert valójában csak saját magukkal volt bajuk – szól a regény üzenete –, de mindenki megkeserülte, hogy a megváltani kívánt világban elszabadították a végső soron uralhatatlan, sötét erőket. Ebből a szempontból „Az alvó város” című fejezet adja a kulcsot, amely leírja a nemcsak „gazdasági”, hanem „etikai forradalmat” is akaró körtagok, „a gondolat vörös lázának embereinek” dohányfüstös, levegőtlen, éjszakai szeánszát, nem sokkal az őszirózsás forradalom előtt:

Donáth belökte az ajtót, hogy nekivágódott egy szekrénynek, és kipirulva, ragyogó szemekkel jött be. Illés Jenő csendesebben, nagyon sápadtan követte; homloka világított, a szemhéja nehéz volt.

– Mindjárt jönnek a többiek is – mondta Donáth. – Adjatok valamit inni – rekedtre beszéltem magamat. – Az egyik asszony felállt, és kiment a konyhába. – A vasmunkásoknak beszéltem, csodálatos volt – az embernek elszorul a szíve, mikor ott áll, hogy kikalapálja a nyers lelküket, és olyan félelem vesz erőt rajta, mintha csónakon kellene átmenni a tengeren iránytű nélkül. Egyszer elkezdtek morogni, lármázni – és én Dániel voltam az oroszlankeztrecben. – Teát tettek elébe egy kis asztalra, és Ervin sok rumot töltött bele.

A fiatalabbik asszony most mellé ült, és Ervin bal kezével megszorította mellette lecsüngő kezét. Egy pillanatig egymásra mosolyogtak.

– Miről beszéltél? – kérdezte az asszony.

– Hegelről és Marxról, Spartacusról és a kommunista Jézusról, a forradalmak és a zene megváltó erejéről. Zenéről és Faust-ról, az Internacionáléről és az apokalipsziszról – mit akartok még?

– És ők? – kérdezték egyre többen.

– Elszédültek [...]

⁹⁶ A Ritoók-regény recepciójában hangsúlytalan Illés–Lukács-párhuzamhoz lásd PERECZ László: A filozófus arcmásai. *Társadalmi Szemle*, 1991/1. 40.

Csaknem egy éve részegítették már magukat a lelkek felzaklatásának idegfeszítő légkörében, és szédelegtek a napok rohanó eseményeivel. A siker mámore, a lázongás részegsége, a jövő hatalom reménye Donáth mellé hajtotta az elégedetlenkedőket és rajongókat, a hatalomra vágyókat és a gyengéket, s ő nem válogatott többé az emberekben, akár újságírók voltak, akár felmentett munkások, hisztériás asszonyok vagy fanatikus félemberek, teóriáktól részegek vagy számító józanok... de mint egy erő titkos válogatása által, a Donáth akarától függetlenül, a vezetők mind az ő fajából váltak ki.

Most újra csengettek. [...]

– De miről beszélgetek? – kérdezte Ervin, mikor lecsendesedett az új átrendezkedés. – Én fáradt vagyok, és hallgatni szeretnék.

– A háborúról.

– Hagyjuk ezt a témát, a gyilkolási kényszer alacsony erkölcsi bázisa kétséget ejt.

A szóke asszony, aki Ervin mellett ült, most elbocsátotta a kezét.

– Különös, hogy ti annyira nem érzitek a haza fogalmát... – mondta halkan. [...] – És a forradalmak, azok talán nem ölnek? – folytatta Ilona asszony.

– A forradalom etikája nem a mindennapé – mondta egy nyugodt, magabiztos hang, és a többiek elhallgattak. Ervin is felnézett. Illés volt, és Ervin megint érezte azt a megmagyarázhatatlan ellenséges érzést felszállni a fejébe, amely egy kicsit a szeszrézséghez, egy kicsit a gyűlölet mámorához hasonlított, és mégsem az volt, mert hiszen teljes megértéssel dolgoztak együtt már hónapok óta, mióta Illés megint előjött magányából, hogy a háború ellen, a lefegyverzésért és mögötte a forradalomért dolgozzék. – Természetesen nem a polgári forradalmak kis guillotinekomédiáira gondolok, hanem a világromboló és újjáalkotó forradalomra – folytatta Illés.

Valaki felállt, és betette az ablakot; az orosz asszony [akit Ritoók valószínűleg Jelena Grabenköről, Lukács György első feleségéről mintázott – Cs. P.] hátravetette a fejét, és övébe dugott kézzel nézett a beszélőre. A többiek arcán különös visszfény támadt a szavaknak: az elbizakodott hit mögött még ott sápadozott a félelem, de ott leselkedett a személyes remény önző felcsillanása is. Mind várta a biztatást, az átcsuszamlást a „ne ölj!” etikai parancsától, amit a háborúval szembefordítottak, az „ölj, ha a cél követeli!” engedményéhez, de úgy, hogy a filozófia és miszticizmus, a teória és a nagy szavak vereséget ne szenvedjenek. [...]

– Az igazi forradalom úgy van a bűn elé állítva, mint a tragikus hősök, s ő elfogadja a bűnt minden következményével együtt. Ez a nagysága – és a mi nagyságunk; mert a legnagyobb áldozatot nem az a hős hozza, aki meghal az eszméért, hanem az, aki képes tudatosan feláldozni a lelke üdvösségét is érte, hogy a jövő etikusan élhessen.

– Igen, igen – vette át egy másik mohón a folytatást a gondolat simulékonyságának gyakorlottságával és élénk, felcattanó hangon, ami új izgatottságot hozott az egész társaságba –, a Lenin forradalmának joga és tragikai törvénye a bűn, de nem a nacionalizmus kicsinyes bűne, a háború...

– Hanem a megváltó bűn – fejezte be Illés –, mely elveszti magát, hogy új világot teremthessen.⁹⁷

A régi rend lerombolása azonban nem a „földi paradicsomot”, hanem olyan káoszt eredményez, amelyben Donáth Ervin képtelen új rendet teremteni. Ahogy a proletárdiktatúra bukásakor autóval menekülő antihős perspektívájából visszatekintve írja a konzervatív író: „hangoskodó zsidó gyerekek, tönkrement, kétes egzisztenciák, kiabáló stréberek és szerényen becsúszó akarnokok... toltak előre, tolták egymást – követelők lettek – uralkodni kezdtek – hiába tiltakozott... szükség volt már akkor mindenkire. Aztán jött a legalja... és ő nem bírt többé velük”.⁹⁸

Herczeg Ferenc *Északi fény* című, 1929-ben megjelent regénye⁹⁹ szintén egy olyan munka, amelyben egy konzervatív szerző az 1918–1919-es összeomlásért a baloldali radikális értelmiséget hibáztatja.¹⁰⁰ Tisza István *Magyar Figyelő*-körének¹⁰¹ korábbi vezető személyisége, írója és publicistája,¹⁰² Herczeg Ferenc is személyi defektusokra és frusztrációkra vezet vissza az általa

⁹⁷ RITÓOK Emma: *A szellem kalandorai*. I. m. 479–482.

⁹⁸ Uo. 501.

⁹⁹ HERCZEG Ferenc: I. m.

¹⁰⁰ Herczeg regényét ebből a perspektívából vizsgálta nemrégiben Paár Ádám is. PAÁR Ádám: *Konzervatív nézetek Herczeg Ferenc történelmi regényeiben. Kommentár*, 2019/3. 29–36.

¹⁰¹ A *Magyar Figyelő* körének nézeteit bemutatja: TÓKÉCZKI László: *A Magyar Figyelő eszméi (1911–1918). Történelmi Szemle*, 1994/3. 239–289.

¹⁰² Herczeg Ferenc Tisza-párti publicisztikai munkásságát bemutatja: GAZDAG László: *Herczeg, a befutott író, mint politikai publicista Tisza István oldalán. Múltunk*, 2012/4. 190–238.

a radikális értelmiség művének tekintett forradalmakat.¹⁰³ Úgy vélte, mivel a baloldali radikális értelmiségiek nem futottak be karriert a dualizmus kori Magyarországon, ezért bosszúból, dühükben akarták lerombolni a régi rend intézményeit, hogy az új Magyarországon ők kerülhessenek a vezető pozíciókba. Herczeg így konkludál: „Summa summarum: kapard meg a forradalmárt, és előtted áll a megbántott ember!”¹⁰⁴ A radikálisok hatása alá kerülő, gyenge, degenerált antihős bukásáról, Gál Sándorról szóló regény emblematikus mellékszereplője a valószínűleg a Károlyi Mihály-féle Nemzeti Tanács körül csoportosuló újságírók, például Kéri Pál inspirálta progresszív zsurnalisztaparódia, Pálfi, aki „balkáni trágyadombnak” tartja a hazáját, hiszen nem érvényesülhetett benne, és csak azért szeretné felforgatni, mert alul van, nem felül. Ez a credója:

Forradalmár vagyok – mert fel akarom fordítani, a feje tetejére akarom állítani az országot; nekem olyan Magyarország kell, ahol az y alul, az i betű felül van. Ha nem Pálfinak, hanem gróf Pálffynak hívnának, akkor talán én volnék ma a konzervatív irány élharcosa. [...] Mivel nem vezethetem a grófokat, hát vezetni fogom a vasmunkásokat, de vezetni fogok!¹⁰⁵

De Herczeg Ferencnek a *Huszedik Század* folyóirat körével szembeni ellenérzései leginkább a Lukács Györgyről mintázott¹⁰⁶ (nyomokban Jászi Oszkárt is tartalmazó) filozófuskarikatúra, a beszélő nevű Ács leírásában mutatkoznak meg:

Elhanyagolt külseje után ötven esztendő adna neki az ember, pedig még jól innen van a negyvenen. Bár éhenkórász benyomását teszi, őt anyagi gondok sohasem nyomorgatták, az apja fél utcára való bérházat hagyott rá, azok jövedelméből kedve szerint élhetne a literary-gentleman hajlamainak.

Tulajdonképpen szakmája a filozófia, de elképesztően nagy olvasottságot szerzett a tudásnak majd minden ágában. Tanultságánál csak a professzoros önhittsége nagyobb, de ez alig bántó, mert nem hiúságából, hanem a saját csalhatatlanságába ve-

¹⁰³ Lásd CSUNDERLIK Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”*. I. m. 71–73.

¹⁰⁴ HERCZEG Ferenc: I. m. 38.

¹⁰⁵ Uo. 37.

¹⁰⁶ Lásd PERECZ László: I. m. 41–42.

tett naiv és becsületes hitéből buggyant elő. Ez már nem is emberi, hanem isteni arrogancia.

Tudományos kérdésekről egyáltalában nem lehet vele vitatkozni, hallatlan felkészültséggel rögtön lehengetel és szétmorzsol minden ellentmondást.

Ács eddig sohasem törődött a napi politika problémáival. Ő a szereplő embereket és a divatos jelszokat sokkal zavarosabbnak és üresebbnek ítélte, semhogy ne sajnálta volna tőlük az idejét.

Tavaly azonban nevezetes fordulóponthoz jutott az élete. Egy filozófiai dolgozata bizonyos körökben feltűnést keltett, és Ácsot a Magyar Tudományos Akadémia tagjává ajánlották. Sohasem tisztázódott, hogy mi történt a tagválasztás körül, de való igaz, hogy a titkos szavazásnál maguk az ajánlói is cserbenhagyták, és Ács úgy megbukott, mint a tudós társaság százéves fennállása óta még senki.

Bukása és ajánlóinak perfidiája [hütlensége – Cs. P.] új merdebe terelték gondolatait. Hamar tisztába jött vele, hogy a „hivatalos tudományosságban” felburjánzott bajok a nemzeti szervezet általános megbetegedésének szimptomái, amelyeket elszigetelten gyógyítani nem lehet, ennél fogva az országban élő összes független és becsületes embernek ma nincs is nagyobb és szentebb kötelessége, mint hogy támadja, gyengítse és elpusztítsa százféle kórság gennyes fészket: a történelmi osztályok uralmát.

Hamarosan kitűnt, hogy a kétfalásas könyvemberben csodás energia és a nagy demagógok sugallóképesége lappang.¹⁰⁷

Herczeg az antropológiailag pesszimista konzervatív értelmiségkritika közhelyeit mondja fel a regényben: a reformálni akaró szobatudósok idegenül mozognak a való világban, és szándékaik azért vezetnek katasztrófához, mert a gyakorlat teljesen másképp működik, mint az elmélet.¹⁰⁸ Megidézük a forradalom vörös sárkányát, de nem tudják megülni azt, az addig rózsaszín, pacifista forradalom már a győzelme napján a Tisza-gyilkosságba (majd idővel a proletárdiktatúra vörösterrorjába) torkollik:

¹⁰⁷ HERCZEG Ferenc: I. m. 30.

¹⁰⁸ Lásd Asbóth János eszmefuttatását arról, hogy ugyan „a jó elmélet mindig radikális”, de „a jó gyakorlat mindig konzervatív”. Idézi: G. FODOR Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2004. 11.

Megjött a Hermina úti gyilkosság híre. Egy csapásra megváltozott a város, megváltozott a forradalom meg a forradalmárok arca. A sápkörös, őszirózsás tüntetés mohón teleitta magát forró, piros férfivérrel, és szörnyeteg módon dagadni, nőni, sötét bíbortűzben izzani kezdett. A sárkány kifeszítette szárnyait, és százezer lóerővel nekibódult. Akik a hátán ültek, még azt hitték, hogy ők kormányozzák.¹⁰⁹

Csakhogy Jászi Oszkár meggyőzően fejtette ki az 1918–1919-es időszakot elemző *Magyar kálvária – magyar föltámadás* című, 1920-as művében, hogy „a forradalmakat nem csinálják, a forradalmak születnek”.¹¹⁰ És a tórdőféselméletek állításával ellentétben nem is a hátországi forradalmak okozták a központi hatalmak vereségét, hanem azok épp azért törték ki, mert a központi hatalmak elvesztették a világháborút. Ám Herczeg Ferenc a világháborús vereségnek semmilyen szerepet nem tulajdoníthatott az összeomlásban, hiszen ez esetben el kellett volna számolnia bálványra, a birodalmi háborús politikát végül elfogadó és azt magyar miniszterelnökként képviselő Tisza István felelősségével. Így szükségszerűen hazug mű lett az *Északi fény*, márpedig nem tudjuk „az igazságig keresztülhazudni magunkat”.¹¹¹

¹⁰⁹ HERCZEG Ferenc: I. m. 100. – Tanulságos, hogy míg Herczeg Ferenc regényében a Tisza-gyilkosság korszakhatárt jelez, a fiatal Házy Gyula 1929-ben megjelent Tanácsköztársaság-regényében a forradalmi események és az első szerelem örvényében egyszerre elmerülő tizennyolc éves főhóst – aki a Galilei Kör rendezvényeit látogatja – a legkevésbé sem érdekli a merénylet, miután hazaérkezik szerelme, a természetesen tébécés agitátorlány szállásáról: „Mikor hazaértem, a házmester kérdezte, hogy tudom-e, mi történt Tisza Istvánnal. Nem tudtam, és mikor megmondta, akkor sem éreztem semmi érdeklődést.” (HÁZY Gyula: *Színhely: Budapest. Idő: tíz év előtt.* Genius, Budapest, 1929. 69.) – Házy könyve, bár kommunista szerző műve, besorolhatatlan alkotás: nélkülöz minden sematizmust, ez lehet a fő oka, hogy 1945 után nem jelentették meg újra, noha Házy már ünnepelt marxista drámaíróként vezető pozícióba került.

¹¹⁰ Ugyanis forradalmakkor „rejtelmes mágneses mezők képződnek a társadalomban, melyek irgalmatlan erővel sodornak magukhoz tömegeket”. Ezért: „Ezen mágneses áramlatok hatása alatt például Tisza Istvánnak éppúgy meg kellett halnia 1918 októberében, mint ahogy 1919 augusztusában Kun Béla semmi esetre sem kerülhette volna el sorsát, ha Budapesten marad...” JÁSZI Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai.* Szerk. VERES András. Magyar Hírlap Könyvek, Budapest, 1989. 33.

¹¹¹ LUKÁCS György: A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. *Szabadgondolat*, 1918. december. 232. – Herczeg Ferenc az *Új Idők* szerkesztőjeként se törekedett

A Horthy-korszakban Schöpflin Aladár írt remek kritikát a *Nyugatban az Északi fényről*,¹¹² bírálatának lényege, hogy az első világháború utáni összeomlás és a forradalmak korának súlyos élményanyagából egy igazán nagy, dosztojevskiji művet lehetett volna írni, és erre ki más lehetett volna alkalmasabb, mint a konzervatív írófejedelem, Herczeg Ferenc – akit később politikai okokból Nobel-díjra is jelöltek (Tormay Cécile-hez hasonlóan). De az 1918–1920-as összeomlás nagy élményanyagából, egy nemzet tragédiájából a Horthy-rendszer írófejedelme csak egy szellemes kalandregényt tudott kihozni, papírizú karakterekkel. Míg például a valóban nagy alkotó Dosztojevskijnek az egyetlen Ivanovgyilkosság elég volt ahhoz, hogy Szergej Nyecsajevről és fanatikus társairól megírja az *Ördögöket*.¹¹³

Nyilas Misitől a nyilasokig – népies, népi és völkisch olvasatok

Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* című, 1920-ban, először a *Nyugatban*, folytatásokban közölt regényét¹¹⁴ valójában az ellenforradalmi fehérterrortól szóló allegorikus műként is olvashatjuk.¹¹⁵ Hogy ezt mennyire nem ismerték föl a kortársak, arra jó példa a *Magyarország* című lapban megjelent 1921-es recenzió, amely nyugtázta, hogy a világgal szüntelen haragban álló Móricz végre kicsit megbékélt: „Talán ez az első igazán boldog al-

a háborús veszteségekkel való szembenézésre, az 1918-as évfolyamban a szépirodalmi rovatból inkább már elhagyták a háborús témákat: BALÁZS Eszter: *Mars és Apolló közt. Írók és más értelmiségiek az első világháborúban*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2021. 253.

¹¹² SCHÖPFLIN Aladár: Herczeg Ferenc új regénye. *Nyugat*, 1930/1. 62–63.

¹¹³ JAMES GOODWIN: *Confronting Dostoevsky's Demons. Anarchism and the Specter of Bakunin in Twentieth-Century Russia*. Peter Lang, New York, 2010. 17–22. <https://doi.org/10.3726/978-1-4539-0072-7>

¹¹⁴ Az általam használt, a Móricz Zsigmond-életműsorozatban megjelent kiadás: MÓRICZ Zsigmond: *Légy jó mindhalálig*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1954. – Ez teljesebb az „ifjúsági kiadásoknál”, amelyekből több kényes részt is elhagytak az 1921-es első rövidített változattól kezdve. Lásd SZÖRÉNYI László: *Delfinárium. Filológiai groteszkek*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1998. 47.

¹¹⁵ Vö. DURKÓ Máttyás: Móricz Zsigmond: *Légy jó mindhalálig* (Regényelemzés). *Irodalomtörténet*, 1953/3–4. 353–370.

kotása, értjük alatta: aminek megírása neki magának is boldog multság volt, nem mint korábbi dolgairól hinni lehet, gyöttrő problémáktól kinban való elszakadás.”¹¹⁶ A Tanácsköztársaság idején naplót vezet, a leendő művéhez megfigyeléseket gyűjtő Móricz először egy Dózsa-drámát szeretett volna írni az 1919-es élményeiből, de azt túlságosan áthallásosnak ítélte, így döntött a debreceni református kollégiumba helyezett, egy kamaszfiú meghurcolásáról szóló történet megírása mellett.¹¹⁷ Nyilas Misi megalázását a tanári kar előtt – amikor „a kisdíák átmegy a felnőttek minden gyötrelmén” – Móricz ellenforradalmi vezgatórája ihlette:

Ahogy bement az igazgatói előszobába, ahol már egyszer egy kínos negyedórát töltött, újabb rémület csapott rá, mintha a halál kapuján lépett volna be.

A szolga mindjárt ment az igazgató úrhoz, s őt vitte magával, várni se kellett, s ez most még ijesztőbb volt.

Az igazgató úr, deres szürke szakállal, ott ült az íróasztal felett, s valamit nézett. István alázatosan jelentette, hogy: „Nagy-tiszteletű igazgató úr, alássan kérem, Nyilas Mihály itt van.” Misi az igazgatót nézte, aki nem hagyta abba az olvasást, s nagy, kerek pápaszem volt az orrán. Kis időre aztán a csöndben anynyira megcsillapodott, hogy körülpillantott, s látta, hogy két ember van a szobában. Az egyik magas, sovány, szőke ember, úr, a másik pedig rendőr. Még eddig rendőrt sose látott közelről, csak a pályaudvaron és a városház előtt, de sose nézte meg, mert félt tőlük, hanem most ez a két ember erősen nézte őt, olyan kemény és szűrő szemmel, hogy ő iszonyodva kapta el a pillantását, s majd meghalt: Jézus isten, ezek őerte jöttek.

Most már az igazgatóra, mint megváltóra kezdett nézni, annak az arcától eddig nagyon félt, de most jól esett látni a szakállas, borzas arcot, oldalfelől viszont érezte, ahogy a testét, mint éles tűk járják keresztül a rendőrök nézései.

¹¹⁶ Lásd MÓRICZ Zsigmond: Légy jó mindhalálig. *Magyarország*, 1921. január 1., 10.

¹¹⁷ MÓRICZ Virág: *Apám regénye*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1954. 207–219. – Móricz naplójegyzetei a nemegyszer kényes tartalmuk (a proletárdiktatúra kritikája, népi antiszemitizmus stb.) miatt a rendszerváltás előtt nem jelenhettek meg. – Lásd MÓRICZ Zsigmond: *Naplójegyzetek, 1919*. Szerk.: CSÉVE Anna. Noran Kiadó, Budapest, 2006.

– Mija! – mordult fel egyszerre az igazgató. – Micsoda reskon-tót sikkasztottál te el?!...

Misi reszketni kezdett, kinyitotta a száját, s nem tudott szólni.¹¹⁸

A regényt maga a szerző értelmezte egy 1930-as levelében, amelyben kifejtette, hogy: „Nyilas Misi tragédiájában valóban nem a debreceni kollégium szenvedéseit írtam meg, hanem a kommün alatt és után elszenvedett dolgokat. [...] Én akkor egy rettenetes vihar áldozata voltam. Valami olyan naiv és gyerekes szenvedésen mentem át, hogy csak a gyermeki szív rejtelmiei közt tudtam megmutatni azt, amit éreztem.”¹¹⁹ Móricz Zsigmondot ugyanis 1919 augusztusában hátracsavart kézzel vezették el leányfalui otthonából, mivel 1919 májusáig cikkeivel támogatta a Tanácsköztársaságot, csak a földosztás elmaradásával csalódott a proletárdiktatúrában.¹²⁰ De emiatt is bűnhődnie kellett: például a megaláztatásokon, a vegzálásokon túl kizárták a Petőfi Társaságból. Móricz elvezetése a zaklatott Nyilas Misi rémképeként jelenik meg a duplafenekű regényben: „ég az arca a szégyentől, s hiszen nem magyarázhatja meg mindenkinek, hogy neki van igazsága, nem azoknak, akik őt ide becsukják, s ez a szégyenkezés nagyon kínos; istenem, talán csendőrök fogják végigkísérni az utcán hátrakötött kézzel”.¹²¹

A népi irodalom kommünábrázolását nyújtja Fekete István *Zsellérek* című 1939-es regénye,¹²² amely azért tanulságos, mert a város és vidék ellentéte felől mutatja be a proletárdiktatúrát. Ebben (de csak ebben) a tekintetben hasonló Illyés Gyula *Kora tavasz* című, könyvként 1941-ben megjelent befejezetlen regényé-

¹¹⁸ Móricz Zsigmond: I. m. 264–265. (Az idézett rész szóról szóra így jelent meg a *Nyugat* 1920-as évfolyamának 21–22. számában.)

¹¹⁹ Idézi DURKÓ Mátyás: I. m. 353–354.

¹²⁰ Móricz Zsigmond 1918–1919-es forradalmak idején született cikkeinek gyűjteménye: MÓRICZ Zsigmond: *Új világot teremtsünk. Gyűjtemény 1918–1919-es írásaiból*. Művelt Nép, Budapest, 1953.

¹²¹ MÓRICZ Zsigmond: *Légy jó mindhalálig*. I. m. 278. (Az idézett rész szintén nem változott a *Nyugat* 1920-as évfolyamának 21–22. számában megjelenthez képest.)

¹²² FEKETE István: *Zsellérek*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1939. – Az általam használt kiadás: FEKETE István: *Zsellérek*. Nesztor Kiadó, Budapest, [1990].

hez, amelyet folytatásokban közölt „Levelek vidékre” címmel a *Pesti Napló*ban, amíg „a cenzor végül is állj-t mondott”.¹²³ Ennek szereplői „csizmásokra” és „nem csizmásokra” osztják a világot, és a falusi termelők az 1919-es élelmiszerhiány idején arról fantáziálnak benne, hogy „holmi ostromzár alá kell venni a várost, s csak falatonként táplálni”, „hadd adja ki az értékeit: a gépeket, a mozit s különösen a fogorvosokat”.¹²⁴ Csak míg az 1918–1919-es forradalmakkal rokonszenvező Illyés művét a Horthy-korszakban cenzúrázták, Fekete István regénye a Rákosi- és a Kádár-rendszerben nem jelenhetett meg.

Fekete István 1945 után nem véletlenül írt kizárólag állattörténeteket vagy ifjúsági regényeket, ugyanis a *Zsellérek* is rákerült a fasiszta, antidemokratikus, szovjetellenes könyvek jegyzékére. Pedig nem uszító mű, és nem is annyira penetránsként jelentkezik benne az 1918–1919-es forradalmak bírálata, mint a népi írókra nagy hatást gyakorló Szabó Dezső *Megered az eső* című, nem sokkal az események után írt, de fiókba kerülő, és csak 1931-ben kiadott regénytöredékében.¹²⁵ Szabó Dezső antiszemita művében a „kis zsidó féltehetségek” jutnak előre a „galíciai rokonságnak” köszönhetően, az őszirózsás forradalomnak pedig „minden tényezője zsidó”.¹²⁶ Miközben „nincs egyetlen férfi, aki leköpné őket, aki félrefofozná a forradalmukat”,¹²⁷ mert a ma-

¹²³ ILLYÉS Gyula: *Kora tavasz – Mint a darvak*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1972. 9.

¹²⁴ Uo. 298.

¹²⁵ Az általam használt kiadás: SZABÓ Dezső: *Megered az eső*. Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 1996. – A Tanácsköztársaság idején, a proletárdiktatúra támogatásával megjelent *Az elsodort falu* párjának készülő, félbemaradt regény tervezett címe „Két forradalom” volt: NAGY Péter: *Szabó Dezső az ellenforradalomban (1919–1923)*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1960. 103. – Szabó Dezső (Pásztor Árpádhoz hasonlóan) szintén túlkompenzálhatott a *Megered az eső* írásakor, hiszen a Tanácsköztársaság idején még kiállt a „proletárforradalom” mellett, és még a kommün végórájában is fölvette az íróként neki biztosított alkotói támogatást: HATOS Pál: *Roszfűk világforradalma*. I. m. 16., 238., 261.

¹²⁶ SZABÓ Dezső: *Megered az eső*. I. m. 35., 228.

¹²⁷ Uo. 113. – A regény az egyik szereplő kirohanása útján a „vér megromlásának” völkisch toposzával magyarázza a „magyar faj” hanyatlását: „Utolsó, hitvány, gyáva nép a magyar. Ezer éven át svábot, százszt, taliánt, tótot, bunyevácot bűjtattak a magyar asszony ágyába, s ebből a habarcsból állott elő ez a mai sőpredék.” Uo. 113–114.

gyarok vakon és részegen ténferegnek az események sűrűjében, egyszerre konkrétan (Kovács Árpád alakjában) és képletesen.

Szabó Dezső hatása kimutatható Fekete Istvánnak a népi értelmiség megszületéséről szóló fejlődésregényében (vagy más néven nevelődési regényében¹²⁸), amelynek gondolatritmusát a vissza-visszatérő „ülök a vadkörtefa alatt” mondat adja. Márpedig Szabó emblematikus völkisch metaforáinak egyike volt, hogy „a vackorfa, bármily császárkörtéül érez, azért évezredektől kapott belső törvényei szerint mégis csak vackort fog teremni”.¹²⁹ A somogyi Zsellér Péter sem tud elszakadni gyökereitől: bár a bűnös fővárosba kerül, amelynek éjszakai életében is elmerül egy időre – a regény második részében az addigi egyes szám elő személyű elbeszélő mód át is vált egyes szám harmadik személyre,¹³⁰ jelezve a főszereplő önmagától való elidegenedését is –, végül a magyar önsorsrontást jelképező, alkoholistává lett Baksay hadnagy öngyilkossága elrettenti. A fiatal visszatér szűkebb hazájába, ahol helyben kezdi az országépítést, és a nép érdekében hasznosítja az egyetemen tanultakat.

A *Zsellérek* 1918–1919-es eseményeiről szóló részeiben Fekete István a maga népi és alulnézeti perspektívájából mutatja meg, hogy mit jelentett a kommün vidéken, és azért nagyon tanulságos, mert érzékelteti, hogy a központi hatalomváltások miként jelentek meg a regény somogyi helyszínén: pusztán mint egy hirdetésnyelvi fölkerülése a faluijságra, aztán lecserélése.¹³¹ A helyi elit

¹²⁸ Erről az alműfajról lásd Mihail M. BAHTYIN: A nevelődési regény és jelentősége a realizmus történetében. In: Uó: *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986. 433–440.

¹²⁹ ROMSICS Gergely: Variációk a magyar nemzet és népiség történetére a harmincas években – a német történelmi és politikai gondolkodás kontextusában. *Századvég*, 44. (2007/2.), 85.

¹³⁰ Az elbeszélő nézőpont váltásának problémájához lásd Uszpenszkij könyvének „A »nézőpont« a pszichológia síkján” című fejezetét: Borisz USZPENSZKIJ: *A kompozíció poétikája*. I. m. 133–198.

¹³¹ Hasonló nézőpontú Móra Ferenc *Ének a búzamezőkről* című, 1928-ban megjelent regénye, amelynek egyik központi alakja, Mátyás csak a városi tanácsról hallott, „mert az adja árendába a bérföldeket, meg a hűbérdíjakat is annak kell fizetni”, de amikor egy plakátról tudomást szerez a nemzeti tanács létezéséről, azt a „cifrasági találmányt” nem tudja hova tenni, de a nemzeti tanáccsal aztán többet nem is találkozunk a regényben. Lásd MÓRA Ferenc: *Ének a búzamezőkről*. Lantos, Budapest, 1928. – Móra Ferencnek a forradalmi és

ugyanaz marad,¹³² a tagjait nem igazán érintik a főváros elitváltásai az 1918–1920-as zaklatott időszakban, csak egyszer-egyszer szől bele durvábban a falusiak életébe a központi hatalom, ilyen eset a vörösterroristák megérkezése a regényben. A különítményesek jövetelének oka, hogy a főváros éhezik, ezért élelmiszert akarnak venni vidéken, de a fehérpénzzel kívánt fizetni, amit nem fogad el egy helyi gazda, akire ezért lesújt a vörösterror:

A csizmás, gatyás öreg paraszt támolyogva ért a páncélvonat mellé. Arca lila volt már.

Az állomáson túl folyt a patak, melyben fürödni szoktunk. Partján füzek álltak, és most apró rügyeiket nézegették a víz zöld tükrében.

Itt ült össze a vésztörvényszék.

– Ütöttek, uram, rügtak ezek a kutyák...

– Csend! Mit mondott maga a kormányról?

– Semmit. A pénz felől szoltam, de azt sem úgy...

– Szidta a kormányt, szidta a pénzt. Azt mondta, jobb volt a régi világ, és fejbevágott. Itt van! – és a katona levette fejről a sapkáját.

– Majd én elmondom a törvényben, hogy volt...

– A törvényszék itt van.

– Itt?...

– Elismeri, amit ez a katona állít, vagy hozzunk tanúkat?

ellenforradalmi korszak problémáit leginkább érintő – Fábri Zoltán *Hannibál tanár úr* című 1956-os filmje alapjául szolgáló – *Hannibál feltámasztása* című kisregénye nem jelenhetett meg a Horthy-korszakban, a Rákosi- és a Kádár-rendszerben megjelent kiadásokat pedig megcsonkították, kihagyták belőle a Szovjet-Oroszországra és a bolsevikokra vonatkozó kényesebb részeket. A mű első cenzúrázatlan kiadására 2004-ig kellett várni. Lásd HAJDU Tibor: *Hannibál legújabb feltámasztása. Mozgó Világ*, 2004/2. 107–109.

¹³² Hiszen egy faluban nincs „két elit”, ez kitűnik az 1919-es falusi direktóriumok összetételéből is, amelyekben helyi tekintélyként helyet kaphatott a plébános vagy a lelkész – egy szekuláris, az ateizmust propagáló, antiklerikális rendszerben. A Tanácsköztársaság alulnézeti tanulmányozásához lásd *Proletárdiktatúra alulnézetben. Válogatott levéltári dokumentumok a Magyarországi Tanácsköztársaság időszakából. „És rendszeresítettnek az összes ballépések”*. Válogatta, jegyzetekkel ellátta és a bevezetőt írta CSONKA Laura–FIZIKER Róbert. L'Harmattan Kiadó–Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2019.

– Minek a tanú? Olyanformán volt. Ha megbüntetnek, hát megbüntetnek, de engem ne taszigáljon senki...

Felállt egy ember a tábori székről.

– Bevallotta! A tanácskormány élete: a hitele és a pénze. Aki ebbe belegázol: az életünkbe gázol. Ez az ember ezt tette. Mit érdemel?

– Kötelet!

– Még egyszer kérdem: Mit érdemel?

– Kötelet!

Az öreg paraszt csak állt és nézett. Játszanak ezek itt velem? Árokparton törvénykeznek? Micsoda komédia ez? [...]

A páncélvonalat egyik ajtaja kinyílt. Álmos, vörös szemű ember csúszott le a földre. Kötél volt a kezében. Fogai kilátszottak, mint a nyúlak. Dülöngött egy kicsit, és a földet nézte.

– Vigyétek! Majd a többi kutya megtudja, hogy a proletárdiktatúra hogy bünteti, aki belénk rüg!

– Uram!

A patakparton már sűrűn álltak az emberek.

– Csak nem akasztják fel?

– Fenét! – mondta valaki. – Ráijesztenek az öreg parasztra.

Eztán majd befogja a száját.

De a gondolatok közt dermedés nőtt. A hurok már ott lógott az egyik fűzfa ágán, és egy ládát tettek alá. Körülötte katonák feltűzött szurornyál.

Az öreget bevezették a körbe.

– Álljon fel erre a ládára!

Tanácsstalanul körülnézett. Aztán a földre. Mit akarnak ezek? Magasságos Isten! Kik ezek? Olyan idegenek, olyan komorak. Szemükben a valóság kegyetlen varázsa. Nem igaz... hát, hogy lehetne igaz?...

Feldobták a ládára. Amikor felegyenesedett, már nyakában volt a kötél. Szemében csak ekkor csillant meg a halál közelsége. Le akart ugrani, de a hóhér erősen fogta. – Mindjárt kapálódzhatsz! – és fogainak fehér inye látszott.

Az öreg szemei irtózatossá lettek. Még küzdött. Átkiáltott a patakon: – Emberek, emberek! Ne hagyjatok!...

A tömeg mozdulatlan volt. A halál ígérete összeszorította torokukat. Lábaikba ölom futott. A kiáltás átreppent a víz felett, és elenyészett.

– Isten!

A fűz vastag ága megrándult, és himbálózni kezdett. A regégek végigfutottak a fán, de egyre fogytak. Aztán csend lett.

A patak vize s az emberek aztán szétfutottak a hírrel. A katonák visszamentek a páncélvonathoz.¹³³

A regényben egy, a fehérpénzt visszautasító gazdát akasztanak fel a Szamuely-különítményesek. Ezzel Fekete István egy történeti kontextusába, az éhező főváros és az éllelmiszerrel rendelkező vidék évek óta egyre mélyülő háborús ellentétébe helyezett értelmezését adja a vidéki vörösterrornak.¹³⁴ Bár Bódy Zsombor megállapítása szerint a budapesti éllelmiszer-ellátási nehézségek éppen abból adódtak a proletárdiktatúra idején, hogy a Forradalmi Kormányzótanács óvatos politikát folytatott a paraszti rétegekkel szemben, és nem kezdett széles körű rekvirálásba, nehogy a kommün maga ellen fordítsa a mezőgazdasági termelőket.¹³⁵ Az ellenálló gazdákat mind 1919, mind 1945 után tudatos „ellenforradalmárként” ábrázolták – előbb pozitív, aztán negatív előjellel –, pedig legtöbbször semmilyen ellenforradalmi identitásuk nem volt, egyszerűen csak nem akarták odaadni az értéktelennek gondolt fehérpénzért – vagy rekvirálás esetén ingyen – a terményeiket, nem beszélve a sorozással szembeni ellenkezésről.¹³⁶

¹³³ FEKETE István: I. m. 140–142.

¹³⁴ Fekete terrorértelmezését támasztja alá a vidéki vörösterror fő okát a főváros és a vidék ellentétében, az éllelmiszeri válságban meglelő Bodó Béla. Lásd BÉLA BODÓ: *The White Terror. Antisemitic and Political Violence in Hungary, 1919–1921*. Routledge, London–New York, 2019.

¹³⁵ BÓDY Zsombor: Éllelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között a háború és az összeomlás idején. In: Uó (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918–1924. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2018. 170.

¹³⁶ Ezt először alaposan Romsics Ignác fejtette ki az 1919. júniusi Duna melléki „ellenforradalmi” megmozdulások okait vizsgálva: ROMSICS Ignác: *A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 122–130. – De már Szabó László *A bolsevizmus Magyarországon* című 1919-es, az akkoriban született Tanácsköztársaság-ellenes kiadványokhoz képest meglepően tárgyilagosságra törekvő műve megállapította az ellenforradalmi mozgalmakkal kapcsolatban, hogy „nem mindig nemzeti érzésből fakadtak a tanácskormány ellen indított akciók”, például felidézte, hogy a dunántúli vasutassztrájk béremelési követeléseként kezdődött. Szabó arra a következtetésre jutott, hogy az „ellenforradalmi mozgalmak” jelentős részét valójában csak a Tanácsköztársaság vezetése kreálta, hogy az „ellenforradalmi rémmel” mozgósítsa a proletárdiktatúra híveit. (Az ellenforradalmi megmozdulások Horthy-kori

Az utolsó könyv Eszterhás István *Forradalom a Kígyó utcában* című, a szélsőjobboldali Stádium Sajtóvállalat Rt. kiadásában 1944-ben megjelent füzeté,¹³⁷ amely a proletárdiktatúra nemzetiszocialista értelmezésének tekinthető. Egyfelől életrajzi megközelítéssel azért, mert a szerző, Joe Eszterhas forgatókönyvíró Kreisz Istvánként született édesapja szélsőjobboldali szerepvállalásokban bővelkedő magyarországi pályáját – az 1920-as években például a Turul Szövetség központi lapjának szerkesztője volt, a második világháború idején pedig már a Nemzetvédelmi Propagandahivatal osztályvezetőjeként találjuk¹³⁸ – végül a nyilas Szálasi-adminisztrációban fejezte be.¹³⁹

Másfelől a Tanácsköztársaság alatti, egyik kispesti mikroközösség dinamikáját bemutató, iróniával megírt, satirikus mű fő állítása, hogy a Tanácsköztársaságot még a magyar proletárok is gyűlölték, annak egyedüli hívei csak a zsidók és a cigányok voltak, akik tudták, hogy „a kommün nem tarthat sokáig és a más, főleg a köz vagyonából nyakra főre szereztek maguknak”.¹⁴⁰ Ahogy a *Függetlenség* című napilap ajánlójában is kiemelték:

emlékezetéről pamflet- és memoárirodalomban: CSUNDERLIK Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”*. I. m. 263–277.) És ezt a hagyományt folytatva az államszocializmus korának történetírása is előszeretettel azonosított szervezett ellenforradalmi tevékenységként olyan megmozdulásokat, amelyek motivációi inkább a politikailag semleges anyagi indítatásokban, adott esetben a lustaságban, mintsem az ellenforradalmi elkötelezettségben kereshetők. Lásd Apor Péter kritikáját L. Nagy Zsuzsa *Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon, 1919* című, 1961-ben megjelent monográfiájáról: APOR Péter: I. m. 181.

¹³⁷ ESZTERHÁS István: *Forradalom a Kígyó utcában*. (Nemzeti Könyvtár 116.) Stádium, Budapest, 1944.

¹³⁸ KEREPESZKI RÓBERT: *A Turul Szövetség, 1919–1945*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2012, 130., 155–156., 241.

¹³⁹ Joe Eszterhas a memoárjában mesél „a kommunistákat a lehető legcsúnyább embereknek” tartó édesapjáról: JOE ESZTERHAS: *Hollywoodi fenevad. Memoár*. Litkey Kiadó, Budapest, 2005. 38–54. – Ugyanakkor a hollywoodi sztár-forgatókönyvíró visszaemlékezése szerint gyerekkorában az apja már „rossz embereknek” nevezte a náciakat.

¹⁴⁰ ESZTERHÁS István: I. m. 23. – Lásd még Eszterhás leírását a privatizáló proletárdiktatúráról: „A kígyóutcai kommünben mindent magánosítottak, aminek egy embernél több, vagy nagyobb volt a gazdája. Ki egy vöröskeresztes szanitéckocsit hurcolt haza a kaszárnyából, átalakította tyúkölnak és boldogan pipázott előtte, mintha tanyát szerzett volna a határban, ki húsz pár bakancsot csórt el a katonai raktárból, felvitte éjnek idején a padlásra és az asszonynak boldogan súgta meg, hogy míg él, cipőre több költség nem lesz, ki pedig a tehén-

Eszterhás István megmutatja, hogy „mennyre gyökértelen, a munkásság lelkétől is mennyre idegen volt a huszonöt év előtti kommunista forradalom”, és bemutatja olvasóinak „azt a proletárvilágot, amelynek minden tagja ösztönös ellenérzéssel utasítja el magától a pesti Babelből jött újszerű, lelkétől idegen világmegváltást. A zsidó boltosné és a tolvaj cigány az egyetlen támasza a diktatúrának”.¹⁴¹

A kisregény bonyodalma szerint a Kigyó utcai fuvaros, Paplógó György titokban disznót vágott a fővárosi élelmiszerhiány kelletős közepén, a cigány Grigácsi Lola azonban beárulta Lauber Henriknek, a fűszerkereskedőből lett utcabizalminak (akinek a sógora a komikus, minden tekintélyt nélkülöző Mátyási Marx népbiztos¹⁴²):

Másnap reggel nyolc órakor bőrkabátos idegen katonák törtek be Paplógó kigyóutcai portájára. Jánost, a legidősebb fiút, aki az istálló előtt szembeszállt velük és kakaskodott, úgy oldalba vágták, hogy leült a trágyadombra és hörögve szedte magába a levegőt. Betörték a lakásba is és mindenkit kihajítottak az udvarra. [...] Lauber Henrik utcabizalmi elfoglalta az udvar legjobb helyét, megállt egy alacsonykoronájú barackfa alatt. Egyszerre megtüzesedett a reggel és forróság borította el az udvart. Lauber jobboldalán a bőrkabátosok parancsnoka, kövérarcú álmos és hallgatag fiatal ember álldogált, aki szakadatlanul cigarettázott, baloldalán pedig a volt milliomos vörösőr. Paplógó szinte megöregedett, de ez talán csak azért tetszett így a nézőknek, mert a kigyóutcaiak most látták először felfelé pödört bajuszát konyán és borzalmasan. Nem használhatta bajuszpödrőjét és bajuszkötőt, nem hagyott erre sem időt a cigány.

Mert diadalmasan ott állt Grigácsi Lauber háta mögött.

– Magát, Paplógó, – dadogta az utcabizalmi és nagy zavarban veszkődött, nem merte azt sem kinyögni, hogy elvtárs, de az urat sem mondhatott, – magát, Paplógó a forradalmi törvénysek elé állítják.

istállóban rendezett be egész műhely fiának, akit majd azért nevel asztalosnak, mert a gyárból sikerült elfuvarozni ezeket a furfangos gépeket.” Uo. 23–24.

¹⁴¹ Forradalom a Kigyó-utcában. Eszterhás István regénye. *Függetlenség*, 1944. február 27. 6.

¹⁴² „A nyakába csavart kendők vastag hurkáiból csak borzas fekete haja tükésedett elő és orra, mint valami fázékony haragos kakadú csőre. A hangja is alig jött ki a sálak tömegéből.” ESZTERHÁS István: I. m. 14.

A lépcsőn összeroskadva sirt az öregasszony. Paplógó nem szólt. Lauber Henrik tovább mondotta.

– Mielőtt elvinnék, vizsgálatot is kell magánál tartanom. Maga állatot tartott és hizlalt titokban.

Paplógó meg sem mozdult.

– Hallotta, – fordult hozzá Lauber türelmetlenül és ösztövé, hosszú arcában dühösen megmoccant ferdén álló orra – hallotta tegnap, hogy megszűnt a magántulajdon!

– A disznó is megszűnt! – válaszolja egyszerre érthetően Paplógó. Volt, nincs, Lauber!

És gúnyosan Lauber szeme közé nevetett.¹⁴³

Paplógó György, „az államtól sem függő, dölyfös, önálló polgár”¹⁴⁴ a kommün bukása után aztán bosszút áll a Lauber házaspáron és az őt beáruuló – majd az árulás jutalmaként a levágott disznóból falatozó – Grigácsi Lolán. Am a mű valódi – mindenképpen erkölcsi – hőse a proletárdiktatúrában elbocsátott tanárember, Komáromy Géza, „akit a kommunisták kidobtak, mert fehér bokavédőt hordott s nem volt hajlandó másképpen tanítani és osztályozni, mint eddig”.¹⁴⁵ Komáromy Géza tanár úr nemzeti radikális nézőpontja tisztán tetten érhető a történekről adott értékelésében, miután arról beszámolt neki Kónya Albert gimnáziumi iskolaszolga:

Disznótorra készül a cigány. Amikor este Kónya beszámolt Komáromy tanár úrnak a történekről, olyaténképpen vélekedett a tanár úr, hogy íme a kommunizmus hiába beszél a magántulaj-

¹⁴³ Uo. 17–18.

¹⁴⁴ Uo. 36.

¹⁴⁵ Uo. 3. – A Tanácsköztársaság oktatáspolitikai reformerei eltörölték az iskolai osztályzatokat, az addig „nemzeti” perspektívájú történelemoktatást történelmi materialista alapokra helyezték, az iskolákban pedig diáktanácsokat alakítottak. A Horthy-korszakban ezért „nemzetietlenséggel”, illetve a magyar diákok „lelkének szocializálásával” vádolták a kommün oktatáspolitikáját, továbbá erköcstelenséggel, mert eltörölték a hittanoktatást, és azt nemi felvilágosítással helyettesítették. A Tanácsköztársaság oktatás- és kultúrpolitikájának Horthy-kori emlékezetéről a pamflet- és memoárirodalomban lásd CSUNDERLIK Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”*. I. m. 207–217. – A proletárdiktatúra művelődéspolitikájához lásd PETRÁK Katalin–MILEI György (szerk.): *A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1959.

don ellen, mert azt látjuk, még azokban is mohó vágyat kelt a rablás, a szerzés, birtoklás, a tulajdon iránt, akiknek azelőtt soha eszükbe sem jutott, hogy munkával törjék magukat, disznó, ház, politikai befolyás bírásáért. Most pedig mindenki politikai vezetőnek, háztulajdonosnak érzi magát és egymást dobálják ki a más házából, a cigány elszedi Paplógó disznóját és disznótorra készül. Bezzeg a többi szegényt nem hívja meg.¹⁴⁶

Szemben a dualizmus kori Magyarországra nosztalgikusan tekintő, elitista nézőpontú Horthy-kori polgári irodalom hőseivel, az Eszterhás füzetében megszólaló, a szegényekkel szolidáris „pozitív” szereplők nem kívánják visszarendezni az 1918 előtti „régí világot”. A *Forradalom a Kígyó utcában* című füzetben meghúzódik egy olyan radikális – csak éppen nem szélsőbaloldali – átalakítás igénye, amelynek ezúttal nem a zsidók és a cigányok, hanem a Komáromy Géza tanár úrhoz hasonló „nemzeti érzelmű”, háttérbe szorított fajmagyarok lennének nyertesei, akiket nem becsül meg a magyar állam.

Eszterhás azonban nem sokáig élvezhette a Szálasi-kormány megbecsülését, 1945-ben elmenekült az országból. A második világháború befejeződésével és Magyarország szovjet megszállásával, az államszocialista diktatúra kiépülésével pedig a Tanácsköztársaság szépirodalmi recepciójában is új korszak kezdődött, amelyben a proletárdiktatúra időszakát már a magyar történelem „dicsőséges fejezeteként” ábrázolták.

¹⁴⁶ ESZTERHÁS István: I. m. 20.